

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“BANK SEKTORUNUN KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ
ƏSAS İNKİŞAF MEYİLLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Müslümov Namiq Müslüm

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“BANK SEKTORUNUN KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ
ƏSAS İNKİŞAF MEYİLLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:
Müslümov Namiq Müslüm oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Bağirov Mübariz Məmmədhüseyn
oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Müslümov Namiq Müslüm oğlu and içirəm ki, “Bank sektorunun koronavirus pandemiyası şəraitində əsas inkişaf meyilləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“BANK SEKTORUNUN KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ ƏSAS İNKİŞAF MEYİLLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: 2020-ci ildən etibarən bütün dünyada sürətlə yayılmağa başlayan koronavirus (COVID-19) pandemiyası şərtlərində Azərbaycan bank sektorunun inkişaf dinamikasının araşdırılması və öyrənilməsi, habelə müvafiq nəticələrin çıxarılması elmi və praktik cəhətdən aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiyanın işinin başlıca məqsədi pandemiya şəraitində Azərbaycan bank sektorunun inkişaf dinamikasının təhlili və bank sektorunun başlıca inkişaf meyilləri, habelə perspektivlərinin müəyyən edilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işində induksiya, deduksiya, sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisəetmə, ümumiləşdirmə və s. metodlardan və onların kombinasiyasından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını hüquqi aktlar, müvafiq dövlət qurumlarının hesabat sənədləri, statistik məlumatlar, kommersiya banklarının, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və digər təşkilat və şirkətlərin rəsmi elektron-məlumat bazaları, beynəlxalq təşkilatların statistik məlumatları, həmçinin müxtəlif elmi jurnalların və dövri mətbuatın məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın bank sektoruna vurduğu təsirin am öyrənilməməsi və bu istiqamətdə yerli ədəbiyyat və akademik araşdırmaların kifayət qədər olmaması, tədqiqat prosesində məlumat bazasıyla əlaqədar çətinliklər törətmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Pandemiya şərtlərində Azərbaycan bank sektorunun təhlili və postpandemiya dövründəki inkişaf meyillərinin araşdırılması bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Bu elmi yeniliklər gələcək tədqiqatçıların işlərində də faydalı ola bilər.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Pandemiya dövründə Azərbaycan bank sektorunun analizi və postpandemiya dövründə ölkə bankçılığının inkişaf perspektivlərinə dair əldə edilən nəticələr Azərbaycan bank sektorunun gələcək inkişaf prioritetləri və perspektivlərinin müəyyən edilməsində, kommersiya banklarının inkişaf strategiyalarının, habelə ümumi iqtisadi inkişaf siyasətinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: pandemiya, koronavirus, bank sektoru, Azərbaycan, iqtisadi inkişaf

"THE MAIN DEVELOPMENT TRENDS OF THE BANKING SECTOR IN THE CONTEXT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC"

SUMMARY

The actuality of the subject: In the context of the coronavirus (COVID-19) pandemic, which began to spread rapidly around the world from 2020, it is scientifically and practically relevant to study and study the development dynamics of the Azerbaijani banking sector, as well as draw appropriate conclusions.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to analyze the dynamics of development of the banking sector in Azerbaijan in a pandemic situation and to identify the main development trends, as well as prospects for the banking sector.

Used research methods: Induction, deduction, systematization, grouping, comparison, generalization, etc. in the dissertation. methods and their combinations were used.

The information base of the research: The research database consists of legal acts, reporting documents of relevant government agencies, statistics, official electronic databases of commercial banks, international financial institutions and other organizations and companies, statistics of international organizations, as well as information from various scientific journals and periodicals.

Restrictions of research: The lack of study of the impact of the pandemic on the banking sector and the lack of local literature and academic research in this area have created difficulties with the database in the research process.

The novelty and practical results of investigation: Analysis of the banking sector of Azerbaijan in the conditions of pandemic and study of development trends in the postpandemic period A number of scientific innovations have been obtained. These scientific innovations can be useful in the work of future researchers.

Scientific-practical significance of results: The analysis of the Azerbaijani banking sector during the pandemic and the results of the country's banking prospects in the post-pandemic can be used to identify future development priorities and prospects of the Azerbaijani banking sector, development strategies of commercial banks.

Keywords: pandemic, coronavirus, banking sector, Azerbaijan, economic development

İXTİSARLAR

ABA	Azərbaycan Banklar Assosiyası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ATM	Verilənlərin Ötürülməsinin Asinxron Vasitəsi
BAİ	Bakı Araşdırmalar İnstitutu
BCBS	Bazel Bank Nəzarəti Komitəsi
BMX	Bank və Maliyyə Xidmətləri
FES	Federal Ehtiyat Sistemi
İA	İqtisadi Artım
FRK	Fərdi Rəqəmsal Köməkçi
MB	Mərkəzi Bank
MBRV	Mərkəzi Bankın Rəqəmsal Valyutası
MBNP	Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
NK	Nazirlər Kabineti
Sİ	Süni İntellekt

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. BANK SEKTÖRÜNÜN FORMALAŞMASI VƏ MÜASİR İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	13
1.1. Bank sisteminin yaranması və formalaşması.....	13
1.2. Müasir Bank sektorunun inkişaf istiqamətləri və başlıca meyilləri.....	18
1.3. Bank sisteminin iqtisadi inkişafdakı rolu.....	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN BANK SEKTÖRÜ VƏ KORONAVİRUS PANDEMIYA ŞƏRAİTİNDƏ ONUN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	29
2.1. Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiya qədərki dövrdə vəziyyətinin təhlili.....	29
2.2. Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiya şəraitində təhlili.....	40
III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMIYASI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN BANK SEKTÖRÜNÜN BAŞLICA İNKİŞAF MEYİLLƏRİ..	
3.1. Pandemiya şəraitində Mərkəzi Bankın tədbirlər planı və kommərsiya banklarının fəaliyyəti.....	48
3.2. Pandemiya şəraitində bank sektorunda müşahidə edilən mənfi və müsbət meyillər.....	53
3.3. Pandemiya şəraitində və sonrakı dövrdə Azərbaycan bank sektorunun inkişaf perspektivləri.....	63
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
Cədvəllərin siyahısı.....	79
Şəkillərin siyahısı.....	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir bank sistemi 20-ci əsrdə sürətlə inkişaf etmiş, son otuz ildə sosial-iqtisadi həyatda, texnoloji və maliyyə sistemlərində baş verən ciddi dəyişikliklərlə hazırkı formasını almağa başlamışdır. 1980-ci illərdə bank işində kompüter texnologiyaları yenilik idisə, artıq 1990-cı illər internet bankçılıq və elektron bankçılıq məhsullarının sürətli inkişafı ilə seçilmişdir.

Bu dəyişikliklər bank sektorunda bir sıra ciddi islahatları gündəmə gətirmiş və hətta dünyanın ən böyük bankları belə texnoloji inkişafı ayaqlaşmaq məcburiyyətinə qalmışdılar. 2000-ci illər bankçılığın yüksək rəqabətliliyi, o cümlədən pərakəndə bankçılıq, e-pul və e-bankçılıq kimi yeni anlayışların bank sistemində daxil olması ilə yadda qalmışdır.

Texnoloji və maliyyə sistemlərində baş verən sürətli dəyişikliklərlə yanaşı, son əlli ildə global iqtisadi sistemdə dövrü olaraq özünü göstərən böhranlar, müharibələr, enerji qiymətlərində dalğalanmalar, epidemiya və pandemiyalar da bank sistemlərini ciddi sınaqlarla üz-üzə qoymuşdur. 2007-2008-ci illər maliyyə və 2014-cü il neft böhranlarının ardından 2020-ci ildən etibarən milli sərhədləri çox sürətlə keçərək bütün dünyanı əhatə edən koronavirus pandemiyası ölkələrin bank sektorlarını ciddi təhlükələrlə qarşılaşdırmışdır.

Koronavirus pandemiyasının mənfi təsirləri Azərbaycan iqtisadiyyatında da müşahidə edilmişdir. İnfeksiyanın sürətlə yayılması bank sektorunun dayanıqlığına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmiş, pandemiyanın yaratdığı yeni paradigmlər çərçivəsində sistemli dəyişikləri labüd etmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hazırkı pandemiya şərtlərində dünya və milli bank sistemlərində baş verən dəyişikliklər son dərəcə əhəmiyyətlidir. Belə ki, koronavirus insan davranışlarına və sosial münasibətlərə yeniliklər gətirmiş, bu kontekstdə bankların mövcud ənənəvi funksiyalarına bir sıra yeniləri əlavə olunmuşdur. Həmçinin maliyyə və bank axınlarının qloballaşması bankların yeni idarəetmə şərtlərinə uyğunlaşması hesabına müasir bank konsepsiyalarının reallaşmasına gətirib çıxarmaqdadır.

Bankların ənənəvi rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişmişdir ki, indi onlar

standart əməliyyatlarla yanaşı, bir sıra qeyri-ənənəvi bank əməliyyatlarını da həyata keçirirlər. Banklar öz müştərilərinə xeyli sayda və günbəgün yenilənən xidmətlər təklif edir və beləliklə, aqressiv şəkildə bəzi bank olmayan sahələrə daxil olur, universal maliyyə institutlarına çevrilirlər. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, pandemiya öncə və pandemiya şəraitində Azərbaycanın bank sektorunun vəziyyətini analiz etmək və sektorun inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək bank sisteminin gələcəyi baxımından zəruridir. Başqa sözlə, qlobal bank və maliyyə xidmətləri sənayesində son illərin başlıca inkişaf meyilləri və yeniliklərini nəzərə alaraq, koronavirus pandemiyası dövründə Azərbaycan bank sektorunun inkişaf dinamikasının araşdırılması və öyrənilməsi, habelə müvafiq nəticələrin çıxarılaraq təkliflərin irəli sürülməsi aşağıdakı səbəblərə görə aktualdır:

- Koronavirus pandemiyasının qlobal iqtisadi həyata və biznes mühitlərinə gətirdiyi bir sıra yenilik və dəyişiklər fonunda Azərbaycan bank sektorunun başlıca inkişaf meyillərini müəyyən etmək ölkə bankçılığının perspektivi baxımından həyati əhəmiyyətlidir.

- Bank və maliyyə xidmətləri sənayesində getdikcə daha çox texnologiya tərəfindən idarə olunacaq gələcəyə hazırlaşmaq üçün ciddi proseslər cəryan etməkdədir. Məhz bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan maliyyə-bank sistemində texnoloji və innovativ yeniliklərin nə dərəcədə tətbiq olunduğunu araşdırmaq mühümdür.

- Koronavirus pandemiyası kimi qlobal proseslərin Müştəri seçimləri, demoqrafik göstəricilər və həyat tərzində səbəb olduğu dəyişikliklər bank və maliyyə institutlarını çevik texnologiya şirkətlər kimi yenidən formalaşmağa vadar edəcəkdir. Bu səbəbdən Azərbaycanın bank sektorunun bu istiqamətdə mövcud olan potensialını və inkişaf perspektivlərini analiz etmək günümüzün aktual məsələlərindən biridir.

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq, dissertasiya işinin əsas məqsədi pandemiya şəraitində Azərbaycan bank sisteminin ümumi inkişaf dinamikası və başlıca inkişaf meyillərinin araşdırılmasıdır. Bundan əlavə, son fəsildə pandemiya şəraitində və postpandemiya dövründə Azərbaycan bank sektorunun inkişaf perspektivləri də analiz edilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dissertasiya işinin birinci və ikinci fəsillərində bank sisteminin yaranma və formalaşma prosesi tarixi perspektivdən araşdırılmış, müasir bank xidmətləri, texnoloji yeniliklərin bank sistemində hansı dəyişikliklərə gətirib çıxardığı analiz edilmiş, habelə pandemiya öncə və pandemiya şəraitində Azərbaycan bank sektorunun başlıca inkişaf dinamikası təhlil edilmişdir. Tədqiqat işinin son fəslində Mərkəzi Bank tərəfindən pandemiya qarşı həyata keçirilmiş tədbirlər araşdırılmış, Azərbaycan bank sektorundakı mənfi və müsbət inkişaf meyilləri təhlil edilmiş və post-pandemiya dövründə ölkənin bank sisteminin inkişaf perspektivlərinə nəzər salınmışdır.

Mövzu ilə əlaqədar əsasən yerli və xarici akademik məqalələr, kitablar, qanunverilicilik aktları, Mərkəzi Bankın, Banklar Assosiasiyasının illik və aylıq hesabatları, statistik blüttenlər, dövri mətbuatda dərc edilmiş xəbərlər və müxtəlif aktual internet resursları araşdırılmış, o cümlədən müəllifin şəxsi mülahizələrinə yer verilmişdir.

Dissertasiya işində yerli tədqiqatçılardan S.Bağızadə, S.Əliyev, Z.F.Məmmədov, S.Əliyev, V.Z.Zeynalov, Ə.M.Abbasov, Ş.Əliquliyeva və s. müəlliflərin əsərləri və tədqiqat işləri öyrənilmişdir. Xarici müəlliflərdən isə S.Eyüpgiller, A.Beattie, J.Conrad, H.T.Patrick, L.Pieroni, A.J.Schumpeter, F.Mishkin və sair alimlərin tədqiqat işləri dissertasiyanın məqsədləri üçün araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın işinin başlıca məqsədi pandemiya şəraitində Azərbaycan bank sisteminin inkişaf dinamikasının təhlili və bank sektorunun başlıca inkişaf meyilləri, habelə perspektivlərinin müəyyən edilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- Bank sisteminin formalaşması, inkişafı və müasir meyillərinin nəzəri baxımdan öyrənilməli;
- Müasir dünyanın texnoloji və maliyyə sistemlərinin bank xidmətləri sənayesinə gətirdiyi yeniliklərin təhlil edilməli;

- Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiya qədərki dövrdə və pandemiya şəraitində ümumi analizi edilməli;
- Pandemiya şəraitində və postpandemiya dövründə Azərbaycan bank sektorunun başlıca inkişaf meyil və perspektivlərinin öyrənilməli.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Azərbaycan Respublikasının kommertiya bankları tədqiqat işinin obyektini, pandemiya şəraitində kommertiya banklarının əsas inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə yaranan iqtisadi münasibətlər isə predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatı işində induksiya, deduksiya, sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. metodlardan və onların kombinasiyasından istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində tədqiqatın predmeti nəzəri cəhətdən öyrənilmişdir. Bu fəsildə əsasən induksiya, deduksiya və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın ikinci fəslində Mərkəzi Bankın statistik və hesabat xarakterli məlumatları analiz və müqayisə edilmiş, sistemləşdirilmiş və müvafiq cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işinin üçüncü fəslində analiz və sintez metodlarından istifadə edilmiş və sonda çıxarılan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər hüquqi aktları, beynəlxalq hüquqi aktlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, müvafiq dövlət qurumlarının hesabat sənədləri, statistik məlumatları, Mərkəzi Bankın, Dövlət Statistika Komitəsinin, kommertiya banklarının, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və digər təşkilat və şirkətlərin rəsmi elektron-məlumat bazaları, beynəlxalq təşkilatların statistik məlumatları, həmçinin müxtəlif elmi jurnalların və dövrü mətbuatın məlumatları təşkil edir. Tədqiqat Azərbaycan Respublikasının bank sektorunu əhatə etdiyi üçün əsasən yerli ədəbiyyata və mənbələrə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın bank sektoruna vurduğu təsirin am öyrənilməməsi və bu istiqamətdə yerli ədəbiyyat və akademik araşdırmaların

kifayət qədər olmaması, tədqiqat prosesində məlumat bazasıyla əlaqədar çətinliklər törətmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- Bank sisteminin yaranması və formalaşması nəzəri cəhətdən öyrənilmişdir;
- Müasir dövrdə bank sektorunun əsas inkişaf istiqamətləri və başlıca meyilləri müəyyən edilmişdir;
- İqtisadi inkişafı bank sektoru arasındakı əlaqə bu sahədəki bir sıra elmi araşdırmalar əsasında təhlil edilmişdir;
- Azərbaycan bank sektorunun koronavirus pandemiyasına qədərki inkişaf dinamikası geniş şəkildə təhlil edilmişdir;
- Azərbaycan bank sektorunun koronavirus pandemiyasına dövründəki vəziyyəti təhlil edilmiş və pandemiyanın bank sektoruna müsbət və təsirləri araşdırılmışdır;
- Pandemiya şəraitində Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi tədbirlər planı təhlil edilmiş və bank sektorunun böhran vəziyyətindən çıxmasında oynadığı müsbət rol əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycan bank sektorunun pandemiya şəraitində və pandemiya sonrası dövrdə başlıca inkişaf meyilləri müəyyən edilmiş və müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Pandemiya dövründə Azərbaycan bank sektorunun analizi və postpandemiya dövründə ölkə bankçılığının inkişaf perspektivlərinə dair elmi nəticələrin çıxarılması praktik cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Belə ki, əldə edilən nəticələr Azərbaycan bank sektorunun gələcək inkişaf prioritetləri və perspektivlərinin müəyyən edilməsində, kommərsiya banklarının inkişaf strategiyalarının, habelə ümumi iqtisadi inkişaf siyasətinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Azərbaycan bank sisteminin orta və uzun vədədə inkişaf meyillərinin müəyyən edilməsi ölkənin bank siyasəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tədqiqat bir sıra müddəaları Mərkəzi Bankın, kommərsiya banklarının, maliyyə qurumları və digər əlaqəli təşkilat və şəxslərin fəaliyyətində tətbiq imkanına malikdir.

I FƏSİL. BANK SEKTORUNUN FORMALAŞMASI VƏ MÜASİR İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Bank sisteminin yaranması və formalaşması

Bank işi ilk pul vahidinin tədaviyə çıxdığı vaxtdan etibarən mövcud olmuşdur. Bank fəaliyyətinin tarixi xarici ticarətlə bir vaxtdan başlamışdır və zaman keçdikcə təmkinləşmişdir. Dövlətlər yarandıqca və imperiyalar genişləndikcə vergiləri toplamaq və sərvətləri bölüşdürmək üçün daha funksional sistemlərə ehtiyac yarandı. Nəticədə, bank sistemi yaranmağa və tədricən inkişaf edərək formalaşmağa başlamışdır. Bununla belə, müasir mənada bank sistemi anlayışı əsasən 20-ci əsrdə sürətlə inkişaf etmiş və son 30 ildə texnoloji və maliyyə sektorlarında özünü göstərən ciddi dəyişikliklərlə müasir formasını almağa başlamışdır.

Qeyd edildiyi kimi, bankçılığın mənşəyi ilk çağlara qədər gedib çıxmaqdadır. Erkən dövrlərdə bank xidmətləri dinlərlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Etibarlı adamlar hesab edilən kahinlərin Mesopotamiyadakı Qırmızı məbəddə bank əməliyyatlarına bənzər əməliyyatlar həyata keçirdikləri məlumdur. O dövrdə məbədlər bir növ bank funksiyasını yerinə yetirirdi və onlar bankların ən erkən forması hesab edilə bilər.

E.ə. 2000-ci illərdə qüvvəyə minmiş məşhur Hammurapi Qanunları məbədlərdə aparılacaq borcvermə əməliyyatlarını, borcların alınması üsullarını, alınacaq faiz dərəcələrini, girov, ipoteka və zəminliyin formalarını tənzimləyirdi (<http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/303.pdf>). Bununla yanaşı, sikkələr daha təhlükəsiz yerdə saxlanılmalı idi və qədim evlərdə polad seyflər yox idi. Dünya Tarixi Ensiklopediyasına görə, Qədim Romada varlı insanlar sikkə və daş-qaşlarını məbədlərin zirzəmilərində saxlayırdılar. Burada dindar və vicdanlı hesab edilən kahin və məbəd işçilərinin, eyni zamanda silahlı mühafizəçilərin olması təhlükəsizlik hissi yaradırdı (<https://www.investopedia.com/articles/07/banking.asp>, 2021).

Şumerlər dövründə inkişaf edən bank işi Qədim Yunanıstanda trapezit (trapezites) adlanan bankirlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Trapezitlər pul dəyişir,

vergiləri və dövlət xəzinədarlığı üçün nəzərdə tutulan digər pulları toplayır və onları Basilikona (Kral Xəzinəsinə) verirdilər

(<https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/trapezites-e1219020>).

İlk dövlət bankları Qədim Yunanıstanda yaranmışdır. Bankirlərin çox yüksək faiz dərəcələri alması hər şəhərin öz bankını yaratmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixdə məlum olan ilk bank böhranlarından biri də Afina şəhər-dövlətində baş vermişdir. Problem bəzi borcların bağışlanması və pulun borcluların xeyrinə yenidən qiymətləndirilməsi ilə həll olunmuşdur.

Digər qədim sivilizasiyalarda olduğu kimi, Romada da ilk banklar qədim tanrılara həsr olunmuş məbədlərdə yaradılmışdır. Məbədlər romalıların pullarını və xəzinələrini saxlayır, borc vermək kimi bank fəaliyyəti ilə məşğul olurdular. Məbəd asanlıqla talan edilə bilirdi, buna görə də pul həm praktiki, həm də təhlükəsizlik baxımından müxtəlif məbədlərdə saxlanılırdı. Kahinlər əmanətlərin və borcların uçotunu aparırdılar. Məbədlər əmanətlərə görə faiz ödəmirdilər, lakin kreditlərə görə faiz alır və valyuta mübadiləsi və yoxlaması ilə məşğul olurdular (<https://www.worldhistory.org/article/974/banking-in-the-roman-world/>, 2016). Roma İmperiyası dövründə ticarətin böyüməsi ilə eyni vaxtda inkişaf edən bankçılıq daha sonra faiz dərəcələrinin həddindən artıq yüksəlməsi nəticəsində Vatikan kilsəsinin faiz qadağası ilə tənəzzülə doğru getmişdir. Həmçinin sələm-pul işi uzun müddət yəhudilərin nəzarətində olmuşdur.

13-cü əsrdən lombardların nəzarətinə keçən borc əməliyyatlarına London öncüllük etməyə başlamışdır. Lombardların güclənməsi ilə paralel olaraq bankçılıq da inkişaf edirdi. İş yerlərini “banchum”, özlərini isə “bancheri” adlandırılan bu insanlar bazarlarda “Banco” adlı taxta masa ilə fəaliyyət göstərirdilər (Eyüpgiller, S., 1985: s. 6-8).

Beləliklə, bank sistemi ilk dövrlərdən bu günə qədər çox böyük inkişaf yolu keçmişdir. 13-cü əsrdə bir “Banco”da həyata keçirilən bank fəaliyyəti indi texnoloji və müasir sistemlərlə davam etməkdədir.

Bankçılığın başlıca qaydalarının əsası Avropada 13-cü əsrdən etibarən qurulan yarmarkalar vasitəsilə qoyulmuş, 1453-cü ildə İstanbulun fəthindən sonra

isə inkişafa qədəm qoymuşdur. Orta əsrlərin dini atmosferində həyata keçirilən bank fəaliyyəti faiz qadağaları ilə müşayiət olunurdu. Reform və Renessans hərəkətləri isə bu maneənin dəf edilməsinə və bankçılığın inkişafına mühüm töhfələr verdi.

17-ci əsrin sonarından başlayaraq, banklarla yanaşı, bank tipli səhmdar cəmiyyətlər yaranmağa başladı. Bu çərçivədə ölkələrin mərkəzi bankları yaranmağa və formalaşmağa başladı (Bağırzadə, S., 2019: s. 32). 1609-cu ildə Hollandiyada Amsterdam Bankı (Amsterdamsche Bank), 1637-ci ildə İtaliyada Venesiya Bankı yaradılmışdır. İngiltərədə bazar qeyri-sabitliyinin qarşısını almaq üçün Mərkəzi bank kimi fəaliyyət göstərən İngiltərə Bankının əsası 1654-cü ildə qoyulmuşdur.

Amerikada müasir bankçılıq 1782-ci ildə Şimali Amerika Bankının yaradılması ilə başlamışdır. Bu bank uğur qazandıqdan sonra digər banklar da yaradılmağa başladı. Bank of The United States 1791-ci ildə yaradılmışdır ki, bu da həm özəl bank, həm də mərkəzi bank idi. Bu bank pul və kredit məbləğinə cavabdeh olan dövlət qurumu kimi fəaliyyət göstərirdi. ABŞ-da 1863-cü il qəbul edilən Banklar Aktı ilə dövlət bankları və milli banklardan ibarət ikili bank sistemi qurulmuşdur. Lakin 1913-cü ildə qəbul edilmiş qanunla hazırda Mərkəzi Bank olan FES (Federal Ehtiyatlar Sistemi) yaradılmışdır (Mishkin, F., 1986: s. 264-266).

Banklar yarandığı andan 19-cu əsrə qədər kredit vermək və bank fəaliyyətini həyata keçirmək üçün öz resurslarından istifadə edən qurumlar olmuşdur. Lakin 19-cu əsrdən başlayaraq onlar əmanətlərin toplanması, veksellərin diskontlaşdırılması və kapital bazarı məsələlərində vasitəçilik yolu ilə vəsait təmin etməyə başladılar. Bu inkişaf və dəyişikliklər getdikcə bankların iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətini artırdı və banklar fəaliyyətlərinə uyğun olaraq ixtisaslaşdılar. 1930-cu illərin Böyük Depressiyasının ardından başlayan İkinci Dünya Müharibəsindən sonra müharibədə dağılmış yerlərin bərpasını maliyyələşdirmək üçün yaradılmış inkişaf və investisiya bankları ön plana çıxmağa başladı. 1970-ci illərin əvvəllərində baş verən neft böhranından sonra neft ixrac edən ölkələrin öz qazanclarını banklara yatırması ilə meydana gələn resurslar və eyni dövrdə Bretton-Vuds pul sisteminin dağılması nəticəsində bank sektorunda bir çox dəyişiklik və yeniliklər baş vermiş, yeni məhsullar və yeni maliyyələşdirmə üsulları meydana çıxmışdır.

1980-ci illər kompüter texnologiyaları bank işində geniş yayıldığı, 1990-cı illər isə internet bankçılıq və elektron bankçılıq məhsullarının sürətlə yayıldığı bir dövr kimi tarixə düşmüşdür.

Bu dəyişikliklər bank sektorunda miqyas iqtisadiyyatını gündəmə gətirdi və hətta dünyanın ən böyük bankları da birləşməyə başladı. 2000-ci illər isə bankçılığın yüksək rəqabətliyi və pərakəndə bankçılığın, e-pul və e-bankçılığın əhəmiyyət qazandığı bir dövr kimi yadda qalmışdır. 2020-ci ildən etibarən bütün dünyanı əhatə edən koronavirus pandemiyası isə milli iqtisadiyyatların bütün sahələri, o cümlədən bank sektorunun başlıca inkişaf meyillərinə mühüm təsir göstərdi.

Azərbaycanda bank sisteminin formalaşma və inkişaf mərhələlərinə nəzər yetirmək tədqiqat işinin məqsədləri üçün əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununu” ölkə müstəqillik qazandıqdan az sonra qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarından biridir. Həmin qanuna əsasən bank sisteminin müstəqilliyi və manatın tədavi ilə buraxılmasının qanunvericilik bazasının əsası qoyulmuş, habelə Milli Bankın statusu və səlahiyyətləri təsbit edilmişdir. Qanuna əsasən kredit, pul tədavi, hesablaşmalar və valyuta münasibətləri istiqamətində dövlətin siyasətini aparmaq, o cümlədən ölkənin bank sistemini tənzimləmək Milli Banka həvalə edilirdi. Yəni Milli Bank bu sahədə ən ali səlahiyyətə malik orqandır (<https://www.cbar.az/page-4/history>). Beləliklə, bəhs edilən Konstitusiyası Qanunu ilə Respublikada bank sistemini ilk hüquqi təməlləri atılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının əsası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə qoyulmuşdur. Fərman 12 fevral tarixində qüvvəyə minmişdir. 1992-ci il avqustun ayında “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun, həmin il dekabrın ayında isə qanunverici orqan tərəfindən Milli Bankın Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bəhs edilən Qanun Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edən ilk hüquqi-normativ akt idi. Müvafiq qanuna müxtəlif illərdə bir çox əlavə və dəyişikliklər edilmiş, ən son dəyişiklik isə 2019-cu ildə edilmişdir. Milli Bank 2009-cu ilin 18 mart tarixindən qəbul edilmiş referendum aktı ilə “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı”na

çevilmişdir.

Azərbaycanın ali qanunvericiliyinə əsasən “Mərkəzi Bankı Azərbaycan dövlətinin müstəsna mülkiyyətidir” və Azərbaycan Mərkəzi Bankının əsas vəzifəsi qiymət sabitliyini qorumaqdır. Digər məqsədi bank sistemlərinin fəaliyyətini təmin etməkdir. “Mərkəzi Bankın məqsəd və funksiyalarının, bütün fəaliyyət sahələri üzrə fəaliyyətinin daha səmərəli və effektiv şəkildə dəyişdirilməsi üçün hüquqi əsaslar, pul və valyuta (məqsəd) siyasətin qurulması və dəyişdirilməsi, pul tədavülünün təşkili, ödəniş sistemlərinin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi, qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi Bankın əsas funksiyaları kimi müəyyən edilmişdir”.

1990-cı illərin ilk yarısında Respublikada ardıcıl qəbul edilmiş qanunvericilik aktarı ilə müasir mənada mərkəzi bank yaradılması prosesinə start verilməsi ilə yanaşı, sonrakı illərdə özəl bankların yaradılmasını asanlaşdırılaraq, tək pilləli bank sistemindən iki pilləli bank sisteminə keçid reallaşdırılmışdır.

“ “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkə bank sisteminin fəaliyyəti üçün başlıca hüquqi aktdır. Qanunda Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından təşkil olunduğu qeyd olunub” (<http://www.e-qanun.az/framework/5825>). Başqa sözlə, qanuna görə Azərbaycanın bank sistemi iki pilləlidir – Mərkəzi Bankı və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Mərkəzi Bank bank fəaliyyətinə lisenziyalar verir və bank sisteminin fəaliyyətinə nəzarət funksiyasını icra edir. Bank sisteminin ikinci pilləsi kredit təşkilatlarıdır.

Azərbaycan bank sisteminin tarixinə nəzər saldıqda Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin inkişafı 3 dövrə bölmək mümkündür. Birinci mərhələdə, yəni 1990-1992-ci illərdə Mərkəzi Bank (Milli Bank) sistemi yaradılmışdır. Bu mərhələnin ən mühüm xüsusiyyəyi bank sektoruna sərbəst çıxışın olması idi. Azərbaycan bank sektoru hiperinflasiya və qeyri-sabitlik şəraitində, yəni 1992-1994-cü illərdə inkişafının ikinci mərhələsini keçmişdir. Üçüncü mərhələ isə 1994-cü ildən hazırkı dövrə qədər olan müddəti əhatə etməkdədir. Bu mərhələdə makroiqtisadi sabitlik möhkəmlənmiş və sektorun inkişafında müsbət meyillər

müşahidə edilmişdir.

Sərbəst bank sistemini həyata keçirmədən, maliyyə institutları yaratmadan bazar sistemə sağlam keçid etmək mümkün deyildir. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərindən bu ideyaları mənimsəmiş və bank və mərkəzi bankçılıq sahəsində mühüm yenilikləri etmişdir.

Hazırda “bank sistemi Azərbaycan maliyyə sisteminin mühüm elementi sayılır. Bu gün banklar aktivlərinin və kapitalının həcminə, regional əhatəsinə görə digər maliyyə vasitəçilərini dəfələrlə üstələməkdədir” (<https://azerbaijan.az/related-information/279>).

1.2. Müasir Bank sektorunun inkişaf istiqamətləri və başlıca meyilləri

Bank sisteminin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna qısa nəzər saldıqdan sonra, müasir bank sektorunun başlıca inkişaf istiqamətləri və tendensiyalarını təhlil etmək məqsəduyğun olacaqdır.

Son 25-30 ildə qlobal bank sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Tarixən və ənənəvi olaraq bankların əsas fəaliyyəti əmanətlərin qəbulu və kreditlərin verilməsindən ibarət olub, gəlirlərinin böyük hissəsi kreditlərin verilməsindən əldə olunmuşdur. 1990-cı ilə qədər çoxsaylı bank bazarları yüksək səviyyədə tənzimlənirdi, digər tərəfdən isə rəqabət məhdud idi. Bununla əlaqədar olaraq, Böyük Britaniyada banklara qiymətli kağızlar və investisiyalarla bağlı müxtəlif bank fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq qadağan edilmişdi. Digər tərəfdən, kontinental Avropada 1992-ci ilə qədər İspaniya və İtaliyada nümayəndəliklərin açılması ilə bağlı məhdudiyyətlər qüvvədə idi və bankların öhdəsindən gələ bildikləri əməliyyat növlərinə görə məhdudiyyətlər mövcud idi. Lakin 21-ci əsrin başlanğıcından etibarən bank sisteminin transformasiyası səmərəli və etibarlı bank sektorunun yaradılmasına yönəlmişdir.

Özəlləşdirmə prosesi nəticəsində Avropada və başqa yerlərdə dövlət banklarının rolu azaldı və keçmişdə balans hesabatı ilə bağlı mövcud olan müxtəlif məhdudiyyətlər (portfel məhdudiyyətləri kimi tanınır) azaldıldı və ya ləğv edildi, bununla da banklara güzəştlər və maliyyənin idarə edilməsində daha böyük

sərbəstliklər verildi.

Bu global meyillər, ofis işləri və müştərilərə maliyyə xidmətlərinin yerində çatdırılmasında inqilab edən texnologiyanın inkişafı ilə tamamlandı. Rabitə texnologiyasındakı ümumi təkmilləşdirmələr və aşağı kommunikasiya xərcləri rəqib güclərin rolunu artırdı. Texnologiya maliyyə vasitəçiləri arasında ixtisaslaşmanın sərhədlərini pozmağa davam etdi. Beləliklə, yüksək səviyyəli texnoloji inkişaf ümumiyyətlə mövcud maliyyə xidmətlərinin böyüməsini asanlaşdırdı və rəqabət mühitinin səviyyəsini yüksəltdi.

Bu gün banklar tam xidmətlər təklif edən maliyyə müəssisələri hesab olunur və qeyd etmək lazımdır ki, bəzi banklar İngiltərədəki Berkeley və ABŞ-da J.P. Morgan Chase kimi reklam materiallarında bank sözünü öz adlarından siliblər. Bankları tam xidmətlər təklif edən maliyyə institutlarına çevirmək motivi müştərilərin maliyyə xidmətlərinə olan tələblərinin ən geniş spektrini ödəmək üçün bankların strateji məqsədi olmuşdur.

Bu gün bank sahəsində baş verən dəyişikliklər son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bankların mövcud çoxsaylı funksiyalarına bir sıra yeniləri əlavə olunur. Maliyyə və bank axınlarının qloballaşması bankların yeni idarəetmə şərtlərinə uyğunlaşması hesabına müasir bank konsepsiyalarının reallaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Bankların ənənəvi rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişmişdir ki, indi onlar standart əməliyyatlarla yanaşı, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, zəmanətlər, ipoteka xidmətləri və s. kimi bir sıra qeyri-ənənəvi bank əməliyyatlarını da həyata keçirirlər.

İnkişaf prizmasından baxanda banklar uzun müddət ərzində bir neçə standart əməliyyatlarla məşğul olublar: ödənişlərdə vasitəçilik ediblər, əhalidən və hüquqi şəxslərdən əmanətlər yığıblar, kreditləri təsdiqləyiblər. Kommersiya bankçılığının bugünkü inkişaf səviyyəsində bu ənənəvi fəaliyyətlər yeniləri ilə tamamlanır.

Bu gün kommersiya banklarının ən mühüm əlavə fəaliyyəti maliyyə bazarlarının fəaliyyətidir. Kommersiya bankları istiqrazların və digər qiymətli kağızların emissiyası vasitəsilə də vəsait əldə edirlər. Həmçinin, yerləşdirmə siyasətində standart kredit yerləşdirmələri ilə yanaşı, kommersiya bankları getdikcə daha çox müxtəlif qiymətli kağızların alışıında sərbəst vəsaitlər yerləşdirirlər.

Bankların təklif etdiyi məhsul və xidmətlər çox sürətlə yenilənir, habelə banklar digər bank fəaliyyətinə aid olmayan sahələrə də daxil olurlar, bununla da maliyyə institutları kimi öz unversallıqlarını artırır. Müasir dünyanın bank işində biz öz fəaliyyətlərinə və fəaliyyətlərində üstünlük təşkil etmələrinə görə milli sərhədləri aşaraq beynəlxalq bank sahəsinə daxil olan bank və maliyyə institutları nəzərə çarmağa başlamışdır.

Bunlar öz mahiyyətinə görə beynəlxalq və ya regional bank və maliyyə institutları olmamasına, fəaliyyətlərinə görə milli banklar, milli iqtisadiyyatın bankları kimi qeydiyyatdan keçmələrinə baxmayaraq, bununla belə, milli banklardan daha çoxuna iddialıdırlar, çünki onların əməliyyatları getdikcə daha çox beynəlxalq valyuta, maliyyə və kredit münasibətlərində və tendensiyalarında iştirak edir. Bu bank və kredit təşkilatları beynəlxalq və regional maliyyə və bank institutları ilə birlikdə beynəlxalq bankçılığını təşkil edirlər.

Bu gün isə hazırkı mühəndislik sənayesinin, habelə texnoloji inkişafın gətirib çıxardığı qlobal bankçılıq haqqında danışa bilərik. Beynəlxalq bankçılıq və ya bəzilərinin adlandırdığı kimi planetar bankçılıq 20-ci əsrin 90-cı illərində inkişaf etməyə başladı. Qısa müddət ərzində beynəlxalq bank sistemində bir çox genişmiqyaslı dəyişikliklər baş verdi ki, onlar təkcə bank işi baxımından deyil, həm də ümumi monetar-maliyyə-bank sistemi baxımından mahiyyətə inqilabi xarakter daşıyırdı. Bu dəyişikliklərin elementləri aşağıdakılardır: şiddətli rəqabət şəraitinin dəyişməsi və maliyyə bazarında qalmaq uğrunda mübarizə; bank məhsullarını sahələr üzrə ayrılmış bank prosesinin istehsalı ilə əvəz edən elektron və texnoloji inqilab; və öz seqmentləşdirilmiş bank proseslərini qloballaşan dövlətlərüstü bazarda yerləşdirən yeni planetar bankların yaradılması.

Bankların səmərəli fəaliyyəti onların çevikliyindən, yəni digər maliyyə institutları ilə müqayisədə rəqabət üstünlüyü təmin edəcək dəyişikliklərə uyğunlaşmaq qabiliyyətindən asılıdır. Ənənəvi kommertiya banklarının müasir universal institutlara çevrilməsində ən mühüm fundamental amillərdən biri rəqabətdir. Rəqabət qlobal iqtisadiyyatda artan tendensiyaların hərəkətverici amilidir. Artan rəqabət bankları adekvat məqbul gəlir əldə etmək üçün riskli

fəaliyyətlərə məcbur edir. Bankların rəqabətlə üzləşməsi üçün onlar yeni mühitə uyğunlaşmalı, həmçinin yeni məhsul/xidmətlər tapmalıdırlar. Bütün bunlar müxtəlif sahələrdə rəqabətin artmasına təsir göstərir. Son illərdə depozitlər uğrunda rəqabət, kreditlər uğrunda rəqabət, ödəniş xidmətləri və digər bank xidmətləri üzrə rəqabət getdikcə yüksəlməkdədir. Xüsusilə, elektron ödəniş sistemlərinin yaranması ilə bank qurumları arasında rəqabət və ödəniş xidmətlərində rəqabət artmışdır.

İnformasiya texnologiyaları son illərdə bankların əməliyyatlarına böyük təsir göstərmişdir. Bank əməliyyatlarında getdikcə təkmilləşən texnologiyadan istifadə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə inteqrasiya meyllərinə səbəb olmuşdur.

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları banklar arasında texnoloji inqilaba səbəb olmuşdur. Qurğuların köməyi ilə banklar öz müştəriləri ilə interaktiv əlaqə yaradıb və bununla da onların əməliyyatlarının xərclərini azaldıblar. Elektron bankçılıq, təbii və ya qanuni bank xidmətləri istifadəçilərinə internet də daxil olmaqla ictimai və ya özəl şəbəkə vasitəsilə onlardan istifadə etmək, konkret əməliyyatlar etmək və ya maliyyə məhsulları və xidmətləri haqqında məlumat əldə etmək imkanı verən sistemləri əhatə edir. Kağız əsaslı ödəniş alətləri getdikcə azaldılır və bu ənənəvi ödəniş alətlərinin analoqu kimi, elektron ödəniş üçün yeni alətlər işlənib hazırlanmışdır ki, bunlar arasında ən çox istifadə olunanlar: elektron nağd pul, elektron çek və ödəniş kartlarıdır.

Elektron bankçılıq bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün bir vasitə və ya bank məhsul və xidmətlərini təqdim etmək üsulu deməkdir. Bazel Bank Nəzarəti Komitəsi (BCBS) elektron bankçılıq terminini “bank xidmətləri və məhsullarının yeni üsulla, elektron kanallar vasitəsilə paylanması” kimi müəyyən edir (Basle Committee on Banking Supervision, <http://www.bis.org/publ/bcbs35.pdf>, 1998: s. 3). Bu bank xidmətləri və məhsullarına bank depozitləri və kreditləri, mühasibat uçotunun idarə edilməsi, həmçinin elektron ödəniş üçün digər məhsul və xidmətlərin (məsələn, e-cash) təqdim edilməsi daxildir. Elektron bankçılıq təbii və ya hüquqi bank xidmətləri istifadəçilərinə internet də daxil olmaqla ictimai və ya özəl şəbəkə vasitəsilə onlardan istifadə etmək, müəyyən əməliyyatlar etmək və ya maliyyə məhsulları və xidmətləri haqqında məlumat əldə etmək imkanı verən sistemləri əhatə edir.

Elektron bankçılığın təklif etdiyi xidmətlərdən istifadəçilər fərdi kompüter (FK), fərdi rəqəmsal köməkçi (FRK), bankomat (ATM) və s. kimi müasir elektron cihazlardan istifadə etməklə istifadə edə bilirlər.

Beləliklə, maliyyə xidmətləri sənayesində ən çox yayılmış tendensiya hazırda rəqəmsal, xüsusən də mobil və onlayn bankçılığa keçiddir. İndiki misli görünməmiş rahatlıq və sürət dövründə istehlakçılar əməliyyatlarını idarə etmək üçün fiziki bank filialına getmək məcburiyyətində qalmırlar. Bu, xüsusən də işçi qüvvəsində üstün olan oyunçular (və ən çox qazananlar) olmağa başlayan Z nəsillərinin üzvlərinə aiddir. Bəhs edilən rəqəmsal transformasiya texnoloji startaplar arasında rəqabətin artmasına, həmçinin kiçik bankların və startapların konsolidasiyasına səbəb olmaqdadır.

Müasir bank xidmətləri içində mobil bankçılıq istehlakçılar üçün ən mühüm tələbatlardan biridir. Business Insider Intelligence-in 2018-ci ildə apardığı “Mobile Banking Competitive Edge Study”də respondentlərin 89%-i mobil bank xidmətindən istifadə etdiyini bildirmişdir ki, bu göstərici 2017-ci ildə 83% idi (<http://www.businessinsider.com/banking-industry-trends%3famp>, 2021).

Hazırda bankların müştəriləri cəlb etmək və saxlamaq üçün sadəcə mobil proqrama malik olması kifayət etmir. Kartlara müvəqqəti saxlama imkanı, təkrarlanan ödənişlərə baxmaq və ya hesaba daxil olmaq üçün barmaq izini skan etmək kimi əlavə alətlər və funksiyalar getdikcə daha çox tələb olunur. Bankların özləri üçün kritik olan məqam ondan ibarətdir ki, mobil bankçılıq istifadəçilərinin 64%-i hesab açmadan əvvəl bankın mobil imkanlarını araşdıracaqlarını, 61%-i isə bankları zəif mobil bankçılıq təcrübəsi təklif edərsə, bankları dəyişəcəklərini bildiriblər (<http://www.businessinsider.com/banking-industry-trends%3famp>, 2021).

Bank sistemində müasir dövrün digər meyli investisiya bankçılığı ilə texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsindən meydana çıxır. İntestisiya bankçılığı bir şəxs və ya şirkətin fərdlərə, müəssisələrə və hətta hökumətlərə pullarını necə və hara yatırmaq barədə məsləhət verdiyi maliyyə xidməti növüdür. Onilliklər ərzində bu, qarşılıqlı faydalı əlaqələrə səbəb olan üz-üzə proses olmuşdur. Lakin hazırda robot məsləhətçilərinin artması ilə süni intellekt (Sİ) və robot proseslərinin

avtomatlaşdırılması dünyada geniş yayılmağa başlamışdır. Proqnozlaşdırılan analitika investora real vaxtda daha ağıllı, daha sərfəli qərarlar qəbul edərkən xərclərə qənaət etməyə kömək edə bilər.

Bütün dünyada banklar Bank və Maliyyə Xidmətləri (BMX) sənayesini yenidən formalaşdıran bəzi əsas tendensiyalara nəzər salmaq gələcəkdə aktual qalmaq üçün maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən dəyişiklikləri başa düşməyi asanlaşdırır. Bu tendensiyalar arasında davam edən rəqəmsal transformasiya, FinTech şirkətlərinin meydana çıxması, Süni İntellektin (Sİ) və robot texnikasının artan rolu və pul anlayışının yenidən nəzərdən keçirilməsi daxildir.

Qlobal sənaye əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, bazara çıxış sürətini artırmaq və üstün müştəri təcrübəsi təqdim etmək üçün rəqəmsallaşmaya və inkişafı davam edən texnologiyaların qəbuluna davamlı və aqressiv diqqətin şahidi olur.

Bir çox bank ya şirkət daxilindəki texnologiyalardan istifadə etməklə, ya da FinTech şirkətləri ilə əməkdaşlıq edərək rəqəmsal texnologiyanın təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etməyə çalışır. Bu gün bank-FinTech tərəfdaşlığı getdikcə normaya çevrilir, marketinq, administrasiya, kredit xidməti və ya banklara texnoloji imkanlı bank məhsulları təklif etməyə şərait yaradan digər xidmətlər təqdim edir. Banklar həmçinin bank-FinTech tərəfdaşlığının bəzi digər üstünlüklərini, o cümlədən aktivlərə və müştərilərə çıxış əldə edirlər. Nəticədə, bu əməkdaşlıqlar maliyyə xidmətləri mənzərəsini yenidən formalaşdırmağa başlayır (<http://www.bankdirector.com/issues/strategy/why-bank-fintech-partnerships-are-here-stay/>, 2017).

Müasir dövrün başlıca meyillərindən biri də son on illikdə pul anlayışının yenidən nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxaran proseslərin cəryan etməsidir. Blokçeyn kimi texnologiyalar artıq BMX sənayesinin təklif etdiyi ənənəvi iqtisadi dəyəri şübhə altına alan səssiz bir inqilabdan xəbər verir. Blockçeyn peer-to-peer kreditləşdirmə, ağıllı müqavilələr və rəqəmsal ödənişlər ilə ənənəvi biznes modellərinin əsaslarını sarsıdır, vasitəçiləri aradan qaldırır və əsas prosesləri sürətləndirir. Blokçeynin BMX sənayesi üçün illik əməliyyat xərclərinə 20 Milyar

ABŞ dolları qənaət edəcəyi gözlənilir ki, bu da artan sayda bankları texnologiyanı kommersiya istehsalında tətbiq etməyə sövq etməkdədir (<http://www.reuters.com/article/idUS191361512320160229>, 2016).

Blokçeyinə əlavə olaraq, Bitcoin, Ethereum və Ripple kimi kriptovalyutalar da fiziki nağd pula olan ehtiyacı şübhə altına alaraq yavaş-yavaş üstünlük qazanmaqdadır.

Texnologiyadan artan istifadənin banklar üçün irəliyə doğru yol olduğu aydın olsa da, icra ilə bağlı bir sıra qeyri-müəyyənliklər qalmaqdadır. Ən effektiv olmaq üçün banklar və maliyyə institutları özlərini maliyyə xidmətləri sənayesində çevik texnologiya şirkətləri kimi yenidən formalaşdırmalıdırlar. Bu o deməkdir ki, BMX şirkətləri öz qeyri-əsas əməliyyatlarını dayandırmalı, yalnız müştərilər üçün əsl fərqi təmin edən biznesləri saxlamalıdırlar. Banklar həmçinin müştərilərin seçimləri, demoqrafik və həyat tərzini dəyişdikcə öz başlıca əməliyyatlarını dəstəkləyən əsasları araşdırmalı olacaqlar.

Beləliklə, qlobal bank və maliyyə xidmətləri sənayesində son illərin başlıca inkişaf meyilləri və yenilikləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür:

- Bank və maliyyə xidmətləri sənayesi texnologiyaya tərəfindən getdikcə daha çox idarə olunacaq gələcəyə hazırlaşmaq üçün diqqətini innovasiyaya yönəltməkdədir.
- Bu yeniliklərə təkan verən əsas tendensiyalar arasında davam edən rəqəmsal transformasiya, FinTech ilə əməkdaşlıq və süni intellekt və robot texnikasının artan rolu daxildir.
- Müştəri seçimləri, demoqrafik göstəricilər və həyat tərzini dəyişdikcə banklar və maliyyə institutları özlərini çevik texnologiyaya şirkətləri kimi yenidən formalaşdırmalıdırlar.

1.3. Bank sisteminin iqtisadi inkişafdakı rolu

Müasir iqtisadi dünyada bank sistemi mühüm rol oynayır. Banklar fiziki şəxslərin əmanətlərini toplayır və onları iş adamlarına və istehsalçılara borc verirlər. Bank kreditləri daxili və beynəlxalq ticarəti asanlaşdırır.

İstehsalçılar xammalın alınması və dövriyyə kapitalı kimi digər tələblərin ödənilməsi üçün lazım olan pulu da banklardan borc götürürlər. Banklarda pul saxlamaq təhlükəsizdir və əmanətlərdən faizlər əldə edilir. Beləliklə, qənaət etmək istəyi stimullaşdırılır və əmanətlərin həcmi artır. Əmanətlər yeni əsas vəsaitlərin istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Beləliklə, banklar ölkədə yeni kapitalın (və ya kapitalın formalaşmasında) mühüm rol oynayır və bununla da artım prosesinə kömək edir.

Banklar həmçinin səhm və istiqrazların satışını təşkil edirlər. Bununla bizneslər və istehsalçılar bankların köməyi ilə əsas kapital əldə edə bilirlər. Sənaye bankları kimi tanınan banklar var ki, onlar yeni şirkətlərin və yeni sənaye müəssisələrinin yaranmasına kömək edir və istehsalçılara uzunmüddətli kreditlər verirlər.

Bank sistemi pul yaradılması prosesində də iştirak edə bilər. Biznes genişləndikdə mübadilə əməliyyatları üçün daha çox pul tələb olduğu məlumdur. Bank pullarını tez bir zamanda artırmaq və daha çox pula ehtiyac olduqda istifadə etmək mümkündür. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda (Hindistan kimi) banklar pul təchizatçısı kimi mühüm rol oynayırlar.

Bank sistemi daxili və beynəlxalq ticarəti asanlaşdırır. Banklar öz müştərilərinə arayışlar və zəmanətlər təqdim edirlər ki, bunun əsasında satıcılar kreditlə mal tədarük edə bilirlər. Bu, beynəlxalq ticarətdə tərəflərin müxtəlif ölkələrdə yaşadığı və çox vaxt bir-birini tanımadığı hallarda xüsusilə vacibdir.

Banklar həm də biznes və sənaye təşkilatlarının məsləhətçi və agentləri kimi çıxış edirlər. Ticarət və sənayenin inkişafı, ümumilikdə götürdükdə isə milli iqtisadi artımda əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Maliyyə sistemlərinə tərkib hissəsi olan banklar yerinə yetirdikləri funksiyalarla ölkə iqtisadiyyatlarının inkişaf proseslərində mühüm rol oynayırlar.

Bəzi iqtisadçıların maliyyə sektorunun iqtisadi inkişafa təsirinə dair fərqli fikirlər irəli sürməsinə baxmayaraq, maliyyə-kredit sisteminin inkişafının iqtisadi inkişafda mühüm rol oynaması ilə bağlı geniş fikir birliyi mövcuddur.

Cozef Şumpeter hələ 1911-ci ildə bankların iqtisadi artım prosesində mühüm rol oynadığını qeyd edirdi. Onun fikrincə, banklar kredit verərkən sosial əmanətlərdən istifadə edəcək şirkətlərdə seçici davranışları üçün depozitlərin səmərəli bölüşdürülməsini təmin edərək iqtisadi artıma səbəb olurlar. Beləliklə, Şumpeterin yanaşması bankların məhsuldarlığın artmasına və texnoloji dəyişikliklərə müsbət təsirini vurğulamaqla onların iqtisadi artımdakı rolunu ortaya qoyur. Alternativ olaraq, bir çox iqtisadi ədəbiyyat iqtisadi artımın əsasını təşkil edən ən mühüm amilin kapital yığılı olduğunu vurğulayır. Sözügedən fikrə görə, banklar daxili əmanətləri artırmaq və xarici kapitalı cəlb etməklə iqtisadi artıma səbəb olurlar.

Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhdud kapital yığılıının hökumətlərin iqtisadi inkişafı reallaşdırmaq söylərinə mühüm maneə yaratdığı qeyd edilir. Bu səbəbdən kapital yığılıını reallaşdıracaq əmanətlərin kreditlər vasitəsilə iqtisadi artımı dəstəkləyəcək sektorlara köçürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə institusional strukturdakı zəifliklərin yaratdığı problemlərin qarşısının alınmasında bank sektorunun üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Banklar maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətlərini həyata keçirərkən öz kapitallarını daha məhsuldar sahələrə transfer etməyə səy göstərirlər. Bu kontekstdə, banklar institusional mənada daha güclü müəssisələrin seçilməsinə müraciət etməklə və kapitalın effektiv transformasiyasını təmin etməklə investisiyalarını artırma bilərlər.

Klassik tədqiqatlara görə bank sektoru məhsuldar investisiyaları maliyyələşdirməklə adambaşına düşən gəlirin və artım tempinin yüksəlməsinə səbəb olurlar. Habelə aparılan müasir akedemik tədqiqatların əksəriyyəti bank sektorunun iqtisadi artım prosesində mühüm rol oynadığını ortaya qoyur. Müxtəlif illərdə bir sıra ölkələri əhatə edən bu cür tədqiqatlar aparılmışdır. Onlardan bir neçəsinin nəzərdən keçirilməsi ilə bank sistemi ilə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə və bu

sektorun ölkələrin iqtisadi inkişafındakı rolunun hansı yöndə olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

J.Skumpeter qeyd etmişdir ki, bank sektorlarının maliyyə vasitəçiləri kimi funksional rolu iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə səbəb olan ən mühüm rollardan biridir (Schumpeter, J., 1961). Bu, bu sektorun fondların təmin edilməsi, risklərin idarə edilməsi, layihələrin qiymətləndirilməsi və seçilməsi və müxtəlif tərəflər arasında əməliyyatların asanlaşdırılması kimi əsas funksiyaları vasitəsilə mümkün olur. Eyni şəkildə, Patrick (1966) bank sektorunun iqtisadi artımın ən vacib liftlərindən biri olduğunu təsdiqləmişdir ki, bu da bank sektorunun xüsusilə iqtisadi artımın ilkin mərhələlərində əhəmiyyətini təsdiqləyir (Patrik, H. T., 1966: 174-189, <https://doi.org/10.1086/450153>).

Nəticədə, iqtisadi artımın inkişaf etmiş mərhələlərində səbəb təsirinin istiqaməti tərsinə çevrilir; iqtisadi genişlənmə inkişaf etmiş bank sektoruna apan maliyyə xidmətlərinə və məhsullarına tələbat yaradır. Son fikir geniş panel araşdırma sübutları ilə güclü şəkildə dəstəklənir (King, R. G və Levine, R., 1993: s. 717-737. <https://doi.org/10.2307/2118406>).

İqtisadi artım (böyümə) son onilliklər ərzində və bu günə qədər bütün dünya ölkələrinin həlledici məqsədi hesab edilmişdir. Bununla belə, bu artım prosesinin inkişafı tələbatın ödənilməsi üçün müəyyən ilkin şərtlərə ehtiyac duyur. Bu tələbatın ödənilməsi investisiya və istehsal fəaliyyəti üçün kifayət qədər maliyyə təmin etməklə baş verə bilər. Bu tələblər yüksək inflyasiya və faiz dərəcələri, yüksək işsizlik səviyyəsi, çox aşağı yaşayış və rifah standartları kimi çoxsaylı iqtisadi problemlərin üstünlük təşkil etdiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox ortaya çıxır (Pieroni, L., 2009: s. 327-339. <https://doi.org/10.1080/10242690701589876>). Bu problemlərə uyğun olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr milli gəlirlərini artırmaq, daha çox iş imkanları yaratmaq və beləliklə, həyat standartlarını yaxşılaşdırmaq üçün daim öz iqtisadi artımlarını saxlamağa çalışırlar. Bank sənayesi hazırda iqtisadi inkişaf prosesinin sürətləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Bundan əlavə, bank sektoru həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım dərəcələrinin artmasına səbəb olur.

İqtisadi artım nəzəriyyəsi bank sektorlarının iqtisadiyyatların daha məhsuldar olması üçün istehsal imkanlarını təkmilləşdirmək üçün faydalı alətlər olduğunu irəli sürür; Bank sektoru hər hansı bir ölkə, xüsusilə də hələ iqtisadi ekspansiyanın ilk mərhələlərində olan ölkələr üçün mühüm daxili mənbə təşkil edir (Shokr, M. A, və Al-Gasaymeh, A. 2018: 1291-1310, <https://doi.org/10.1108/IJoEM-08-2017-0289>).

İqtisadi artımı stimullaşdırmaq və idarə etmək ehtiyacı inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən qlobal məsələdir. Az inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin davamlı artımı, dəyişən demoqrafik və genişlənən gəlir fərqləri nəzərə alınarsa, bu ehtiyacın yeni məsələ olmadığı nəzərə çarpır. Tekin iddia edir ki, ən uğurlu iqtisadiyyatlar iqtisadi artımı davam etdirmək üçün maliyyə sistemlərini inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər təkmilləşiblər (Tekin, R. B., 2012: 868-878. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.10.013>).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr kontekstində bir sıra tədqiqatlar müxtəlif ölkələrdə İA-nın inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsində və müxtəlif metodologiyalardan istifadə edilməsində bank sektorlarının əvəzsiz rolunu müzakirə etmişdir. Demetriades və Hussein inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün pul təklifi ilə Ümumi Daxili Məhsul arasında iki istiqamətli səbəb-nəticə əlaqəsini təklif edir (Demetriades, P. O və Hussein, K. A., 1996: s. 387-411, [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(96\)00421-X](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(96)00421-X)).

Rousseau və Watchel təklif edir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə İA-ya dəstəkləyici təsir göstərir; bank sektorlarının funksional rolu iqtisadi artıma yüksəldir. Digər tədqiqatçılar da bank sektorlarının iqtisadi məhsuldarlığı artırmaqla İA-nın tərəqqisində mühüm rol oynadığını göstərir. Müəlliflər müxtəlif ölkələrdən və həm bank inkişafı, həm də İA üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə etməklə öz sübutlarını təqdim edirlər. Bu fikir bir çox tədqiqatlarla dəstəklənir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN BANK SEKTORU VƏ KORONAVİRUS PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ ONUN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiyaya qədərki dövrdə vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin formalaşması və inkişafı əsasən 2000-ci illərdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bank sektorunda 1991-1995-ci illəri əhatə edən çöküş dövrünün ardınca bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə müvafiq olaraq iki pilləli bank sisteminin formalaşması ölkənin pul-kredit və maliyyə siyasətində uğurlu addımlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankının apardığı ardıcıl və səmərəli pul-kredit siyasəti nəticəsində bu illər ərzində dayanıqlı bank sistemi formalaşdırmaq mümkün olmuşdur. 1990-cı illərdə bank sistemində yol verilmiş yanlışlıqlar və pis idarəetmə siyasəti insanların banklara olan etimadını ciddi şəkildə zədələsə də, aparılmış islahatlar bir sıra ciddi çatışmazlıqlar aradan qaldırmış və bank sistemi inkişaf yoluna keçmişdir. Həyata keçirilən islahatlar kommersiya banklarının fəaliyyətini yaxşılaşdırmış, ümumilikdə isə bank sisteminin möhkəmləndirilməsinə xidmət edərək beynəlxalq standartlara uyğun bank idarəçilik təcrübəsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Ölkənin bank sistemində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi 2007-ci ildən etibarən bir sıra dünya miqyaslı bankların və kommersiya-maliyyə təşkilatlarının (“Commerzbank”, “Citi” Bank, “AccessBank”, “Bank VTB Azərbaycan”, “ZiraatBank Azərbaycan” və s.) Azərbaycana maraq göstərməsinə şərait yaratmışdır. Nəticədə bank sektorunda müasir innovativ həllərin, texnoloji avadanlıq və yeniliklərin, habelə təcrübələrin də tətbiqi üçün yeni mərhələ açılmışdır. Bütün bunlar Azərbaycanın bank sektorunda infrastrukturun əsaslı inkişaf üçün ciddi zəmin hazırlamışdır.

Həyata keçirilən daha yaxşı bank idarəçiliyi və institusional islahatlar sayəsində kommersiya banklarının səlahiyyətləri artmış və öz öhdəlikləri üzrə daha müstəqil fəaliyyət həyata keçirə bilmişdilər. Həmçinin yerli bankların funksiyaları çoxalmış və həyata keçirdikləri əməliyyatların kəmiyyət və keyfiyyətində artım

müşahidə edilmişdir. Ölkənin bank sektorunda xarici ölkə bankları ilə rəqabət edə biləcək potensialda birgə bankların formalaşması da əsas diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olmuşdur. Bankların yeni fəaliyyət növləri və əməliyyatlar həyata keçirmələri üçün şərait formalaşmışdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının (MB) həyata keçirdiyi başlıca işlərdən biri də ölkə üzrə pərakəndə bankçılıq xidmətinin – “Milli kart” prosessinq mərkəzinin qurulması olmuşdur (https://millikart.az/az/single_news_49.html, 2019). Bu proses plastik kartların istehsalına, müvafiq sahədə bank xidmətlərinin inkişafına və nağdsız əməliyyatlara və hesablaşmaların artmasına təkan verdi. Nəticədə müasir dövrdə çox geniş yayılmış və getdikcə inkişaf edən onlayn bankçılıq, mobil bankçılıq, distant bankçılıq və s. kimi məsafədən göstərilən xidmətlərin əsası qoyulmuşdur. Bu mərhələdə bank sistemində həyata keçirilən mütərəqqi yeniliklərə "Mərkəzləşdirilmiş kredit reyestri", "Əmanətlərin Sığortalanması Fondu" və Mərkəzi Bankın nəznində "İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu"nun yaradılmasına da daxil etmək olar.

2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Mərkəzi Bankı ölkədəki makro-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin əsas rıçaqlarından biri olmuşdur. Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi sistemli fəaliyyət planı əsasən yeni minilliyin ilk beş ilində bank sahəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq normalara uyğunluğunu təmin etmək istiqamətində olmuşdur.

Ölkənin bank sistemində etimadın artırılması üçün bank təhlükəsizliyinin və xidmət keyfiyyətinin artırılması, o cümlədən zəif bankların fəaliyyətinin dayandırılması prosesi nəticədə bank fəaliyyəti həyata keçirən bankların sayında azalma müşahidə edilərək onların sayı 2003-cü ildə 46-ya endirilmişdir. Bank sektorunun dayanıqlığını artırmaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən digər tədbir bankaların toplu kapitalına olan tələbin 2007-ci ildən etibarən qaldırılması olmuşdur. Bu tələb ən azı 10 milyon manat müəyyən edilmişdir. Bunun başlıca səbəbi bankların kapitallaşma həddinə olan tələbin yüksəlməsi idi. Nəticədə bankların birləşməsi prosesi sürətlənmiş və 2006-cı ildə sektorda 44 bank fəaliyyət göstərməyə başlamışdır (Conrad, F., J., 2012: s. 5,

<https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-sd-05-az.pdf>).

2008-ci ildə ABŞ ipoteka bazarından başlayan qlobal maliyyə böhranı Avropa, Şərqi Asiya regionları və neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatlarına ciddi təsir göstəmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı da resurs ixracından böyük həcmdə asılı olduğu üçün qlobal maliyyə böhranının yaratdığı risklərlə üzüzə qaldı. Ölkənin bank sektoru və makroiqtisadi sabitliyi mövcud vəziyyətdən təsirləndi. Bu mərhələdə Azərbaycan hökumətinin makroiqtisadi sabitliyi qorumaq üçün tutduğu əsas istiqamət milli valyutanı, manatı qorumaq siyasəti oldu. Hakimiyyət manatın ucuzlaşmasının qarşısını almağı məqsəd qoydu və bu məqsədlə öz valyuta ehtiyatlarının bir hissəsini sərf etdi. Qlobal maliyyə böhranı başladığı dövrdə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatı 6.1 milyard dollar idisə, artıq 2009-cu ilin axırlarına doğru bu ehtiyat 5.2 milyard dollara qədər enmişdi (Azərbaycan Mərkəzi Bankı, 2009, https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd?year=2009). Lakin 2009-cu ildən etibarən dünya bazarında neftin qiyməti tədricən qalxmağa başladı və valyuta ehtiyatları əvvəlki səviyyəyə yüksəldi.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı Azərbaycanın bank sektorunda vaxtı ötmüş kreditlərin həcmnin artmasına gətirib çıxardı və nəticədə banklar kapitallaşma problemi ilə üzləşdi. Bu problemin qarşısını almaq üçün müvafiq qanunvericilikdə dəyişiklik həyata keçirildi və onlar 2009-2012-ci illərdə gəlir vergisindən azad edildilər (<https://apa.az/az/xeber/maliyye/-172957>, 2009). Həyata keçirilən bu dəyişiklikdə başlıca məqsəd bankların kapitallaşma dərəcəsini çoxaldılması idi. Depozit qoyuluşlarında azalmanı əngəlləmək və əhalinin bank sektoruna etibarını yüksəltmək üçün “Əmanətlərin Sığortalanması Fondu” tərəfindən sığortlanan bank əmanətlərinin payı artırıldı. Bütün bu tədbirlər bank sektoru və ölkə iqtisadiyyatını qlobal maliyyə böhranının neqativ təsirlərindən müəyyən qədər qoruya bildi.

Dünya neft bazarlarında növbəti belə böhran 2014-cü ilin sonuna doğru özünü göstərməyə başladı. Neftin dəyər itirməsi brent markalı neftin bir barelinin 115 dollardan 29 dollara qədər düşməsi ilə müşahidə edildi və bu vəziyyət neft ixrac edən ölkələrinin iqtisadiyyatlarını ciddi çətinliklərlə üzləşdirdi. Azərbaycan neft ixracından asılı bir çox ölkə kimi milli valyutanı və makroiqtisadi sabitliyi qorumaq

üçün əvvəlcə mövcud valyuta ehtiyatlarını sərf etmək yolunu tutsa da, daha sonra manatı ucuzlaşdırmalı oldu. Hökumət bu mərhələdə iki dəfə devalvasiyaya getməyə məcbur qaldı. 2015-ci ildə birinci devalvasiya ilə manat 50 faiz dəyər itirdi və 1 manat 1.28 dollardan 0.65 dollara qədər düşdü. İkinci devalvasiya zamanı isə manat ABŞ dolları qarşısında 31.6 faiz dəyər itirdi (BBC, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/02/150225_manat_devaluation_explanation, 2015). 2017-ci ilin aprel ayında isə 1 manatın rəsmi məzənnəsi 0.59 dollara sabitlənə bildi.

Dünya bazarında neft qiymətlərinin düşməsi və nəticədə baş verən devalvasiya ilk növbədə ölkənin bank sektoruna ciddi zərər vurdu. Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları əvvəlcə 15 milyard dollardan (2014-ci ilin noyabr ayında) 11 milyard dollara (2015-ci ilin fevral ayı), daha sonra isə 5 milyard dollara (2015-ci ilin dekabr ayı) qədər düşdü. Beləliklə, Mərkəzi Bank 13 ayda təxminən 10 milyard ABŞ dollar valyuta ehtiyatı itirdi (Mərkəzi Bank, https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd?year=2015, 2015).

Devalvasiya zamanı ölkə banklarının təxminən 30 faizi (13 bank) və bank olmayan kredit təşkilatlarının 8,3 faizi iflasa uğrayaraq bazardan çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Bank sektorunda dollarlaşma səviyyəsi xeyli yüksəldi. Bütün bunlar ölkədə sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərdi. Gəlirlərin azalması, mal və xidmətlərin qiymətlərinin artması nəticəsində alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşüb, sahibkarlıq subyektləri ciddi itkilərə məruz qalıb. Mərkəzi Bank qiymət yüksəlişi və manatın zəifləməsinin qarşısını almaq üçün pul kütləsini ötən dövrə nisbətən xeyli azaltdı. Devalvasiyaya qədər monetizasiyanın səviyyəsi 25,2%-dən 29,4%-ə qədər olduğu halda, hökumət ölkə iqtisadiyyatını yüksək inflyasiyadan qorumaq üçün 2015-2016-cı illərdə monetizasiya səviyyəsini 16-19% müəyyən etdi. Dollarlaşma prosesi 2012-2016-cı illərdə xarici valyutada kreditlərin ümumi kreditlərdə payının 31,2%-dən 53,8%-ə yüksəlməsinə səbəb olub. Depozitlərin dollarlaşması 2016-cı ilin son rübünün yekununa əsasən 75,6%-ə yüksəldi (Əliyev, S., 2017: s. 3).

Devalvasiyanın problem yaratdığı əsas sahələrdən biri bank sektoru oldu. Bankların bu böhrana hazır olmaması və risklərin idarə edilməsi sisteminin

olmaması kredit təşkilatlarını çətin vəziyyətə saldı. Yüksək neft gəlirləri fonunda gəlir böyük həcmdə büdcə və özəl pul dövriyyəsindən yüksək gəlirlər əldə etməyə alışmış banklar məzənnənin kəskin ucuzlaşmasının nəticələrindən əziyyət çəkməyə başladılar.

Ölkənin maliyyə sektorunda yaranmış böhrandan çıxış üçün hökumət bank sektorunu gücləndirməli idi və bu məqsədlə makroiqtisadi səviyyədə bəzi hüquqi-təşkilati dəyişikliklərə getməli oldu. Ölkə başçısının 2016-cı ilin 3 fevral tarixində 760 nömrəli Fərmanı ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaradıldı və Mərkəzi Bankın nəzarət, tənzimləmə və lizinq funksiyaları Palataya həvalə edildi. Palatanın hüquqi statusu publik hüquqi şəxsdir (<http://www.e-qanun.az/framework/31990>).

Devalvasiyanın səbəb olduğu böhranlı vəziyyət bank sektorunda mövcud durumun pisləşməsinə gətirdi, bəzi kredit təşkilatları ciddi zərərlərlə üzləşdi, digərləri isə öhdəliklərini həyata keçirməkdə bir sıra problemlərlə üzləşdilər. Bütün bunlar həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın bank sektoruna olan inamı zəiflətdi. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası sistemi üçün bir sıra təhlükələr yarada biləcək bankların lisenziyalarını geri aldı və nəticədə onlar öz fəaliyyətlərini dayandırdılar. Hər iki qurum bankların fəaliyyətini dayandıрмаğını bunlarla əsaslandırdılar; minimum məcmu kapital tələbinin yerinə yetirə bilmirdilər, o cümlədən kreditorlar qarşısında öhdəliklərinin icrası mümkün deyildi, üst qurumların verdiyi yazılı göstərişlərin yerinə yetirilməməsi imkanları zəif idi, problemlə aktivlər artmışdı, likvidlik və kapital mövqeyi zəifləmişdi.

Cədvəl 1: Devalvasiya dövründə Azərbaycan banklarının say dinamikası

Banklar	2014	2017	Dəyişmə (+ artma, - azalma)
Bankların sayı	43	30	-13
Bunlardan xarici kapitallı banklar	22	15	-7
<i>xarici bankların yerli filialları</i>	2	2	0
Bankların yerli filiallarının sayı	700	509	-191
Bankların şöbələrinin sayı	148	142	-6

Mənbə: Mərkəzi Bank (<https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>)

Nəticədə birinci devalvasiyadan sonra kommərsiya banklarından on üçü öz

fəaliyyətini dayandırdı. Həmin banklardan ikisi ilk devalvasiya dövründə, on bank isə ikinci devalvasiyadan sonra bağlandı.

Artıq 2017-ci il əvvəlində Azərbaycanın bank sektorunda 2-si dövlət, 30-u özəl kredit təşkilatı olmaqla, 32 bank fəaliyyət göstərirdi. 32 bankdan 15 bank xarici kapitallı idi. Ölkə üzrə bank filiallarının sayı 568, şöbələrinin sayı isə 129 idi (Əliyev, S., 2017: s. 13).

2014-2017-ci illərdə dünya neft sənayesində baş verən böhran Azərbaycan bank sistemində daxil olan iki bankı ciddi risklərlə, müflisləşmə təhlükəsi ilə üzüzə qoydu. Bu banklar Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Bank Standart QSC idi. Ölkənin ən böyük və dövlət bankı olan Beynəlxalq Bank həmin dövrdə bank sektorunun təxminən 40 faizini əhatə edirdi (Əliyev, S., 2017: s. 13). Ölkə miqyasında kredit qoyuluşlarının təxminən 30 faizi, depozit qoyuluşlarının isə 25 faizi Beynəlxalq Bankın payına düşürdü. Bu rəqəmlər onu göstərir ki, Beynəlxalq Bankın xilas edilə bilməməsi ölkənin bank sistemini çökməsinə gətirib çıxarardı. Məhz bunu nəzərə alan Azərbaycan hökuməti bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək Beynəlxalq Bankı mövcud ağır vəziyyətdən çıxara bildi. Ölkənin bank sektorunda əhəmiyyətli yer tutan Bank Standartı müflisləşmədən qorumaq üçün dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər isə səmərə vermədi. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası 1 oktyabr 2016-cı il tarixində Bank Standartın lisenziyasını ləğv etdi. Lisenziyası ləğv edilərkən Bank Standartın əmanətlərinin həcmi 520 milyon manat təşkil edirdi ki, onlardan 460 milyon manat həcmində əmanət sığortalanmışdı (<https://az.trend.az/business/economy/2666980.html>, 2016).

Bankların kredit və əmanət strukturundakı pisləşmələr onların aktivlərinin azalması və buna müvafiq olaraq geriləməsinə gətirib çıxardı. Statistik məlumatları analiz etdikdə görürük ki, bank aktivlərinin həcmində 2012-2014-cü illər ərzində təxminən 43 faiz artım müşahidə edildiyi halda, 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə aktivlərin həcmi təxminən 39 faiz artmışdır. Bununla belə, 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə aktivlərin həcmində təxminən 10 faiz azalma qeydə alınmışdır.

Statistik məlumatların təhlili digər bir faktı ortaya çıxarır; bank aktivlərinin

ümumi həcmində kreditlərin xüsusi çəkisi azalmışdır. Belə ki, kreditlərin xüsusi çəkisi 2012-ci ildəki 67,1%-dən 2016-cı ilin noyabr ayında 49,6%-ə qədər azalmışdır (Əliyev, S., 2017: s. 13).

Manatın dəyərdən düşməsi Azərbaycan bank sektorunda digər bir problemə gətirib çıxardı; mövcud resurslar daha sərt formada təmərküzləşməyə başladı. Birinci devalvasiyadan sonra ölkənin bank sektoru orta səviyyədən yüksək səviyyə resurs təmərküzləşməsinə keçid etdi.

Azərbaycanın bank sektorunun bu mərhələsində devalvasiyanın təsiri ilə yüksək dollarlaşma özünü göstərdi və nəticədə kredit təşkilatları manat kreditləri yerinə dollar kreditlərinə üstünlük verməyə başladılar. Proses onunla nəticələndi ki, 2012-2016-cı illərdə toplam kredit strukturunda xarici valyuta ilə olan kreditlərin payı 31,2%-dən 47,3%-ə qədər qalxdı. İlk devalvasiya dövründə xarici valyuta kreditlərinin həcmində təxminən 40 faizə qədər, ikinci devalvasiyadan sonra isə təxminən 50 faizə qədər yüksəliş oldu. Sonrakı dövrdə bu göstəricidə müəyyən qədər azalma müşahidə edildi (Əliyev, S., 2017: s. 14).

Bəhs edilən müddətdə dollarlaşma səviyyəsi depozitlərdə daha yüksək olub. 2014-cü ilə qədər xarici valyutanın depozitlərdəki payı azalsa da, daha sonra bu göstərici üzrə artım müşahidə olunmuşdur. Dollarlaşma xüsusilə 2015-ci ildə ən yüksək səviyyəyə qalxdı (təxminən 82 %). 2016-cı ildə isə bu tendensiya azalmağa doğru getdi (77,6%).

Devalvasiya bankların kredit qoyuluşlarına da öz neqativ təsirini göstərmişdir. 2000-ci illərin ortalarında kredit qoyuluşlarında müşahidə edilən aktivlik, devalvasiya dövründə bankların aktivlərinin azalması nəticəsində azalma tendensiyası göstərmişdir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə banklar tərəfindən ayrılan kreditin həcmi devalvasiya dövrünə qədər əsasən artım nümayiş etdirirdisə, manatın dəyərini itirməsindən sonra azalma müşahidə edilməyə başladı.

Devalvasiya bankların milli valyuta ilə kredit verməsinə də öz təsirini göstərdi. Banklar tərəfindən manatla kredit qoyuluşları ilk devalvasiyadan sonra sürətlə azalmağa doğru getdi. Bu mərhələdə ticarət və xidmət sektoruna milli valyuta ilə ayrılan kreditlərin həcmində 21 faiz, kənd təsərrüfatı və emal sektorunda 51 faiz,

inşaat və əmlak sektorunda 64 faiz, sənaye və istehsal sektorunda 48 faiz azalma qeydə alınmışdı. Nəqliyyat və rabitə sektoruna milli valyuta ilə ayrılan kreditlərdə 2 faiz azalma müşahidə edilirdi.

Devalvasiya kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini əhatə edən sektorlar üzrə xarici valyuta ilə kreditləşməyə əvvəlki dövrlə müqayisədə öz mənfi təsirləri göstərməkdə davam edib. Birinci devalvasiyadan sonra ticarət və xidmət sahələrində xarici valyutada kreditlərin həcmi təxminən 49 faiz azalaraq 1,2 milyard dollardan 613 milyon dollara düşüb. Bu dövrdə aqrar sektor və emal sənayesinin xarici valyuta kreditləşməsi 91 faiz, tikinti və daşınmaz əmlak sektorunun 39 faiz, sənaye və istehsal sektorunun 76 faiz, nəqliyyat və rabitə sektorunun 0,6 faiz azalıb (Əliyev, S., 2017: s. 23).

Devalvasiya Azərbaycan bank sektorunda tək-cə kredit qoyuluşları üzrə mənfi təsirlərlə yadda qalmadı. Eyni zamanda dollarla kredit götürən həm sahibkarlıq subyektlərinin, həm də əhali qruplarının kredit borclarının 2 dəfədən artıq yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Manatın dollar qarşısında dəyər itirməsi nəticəsində xarici valyuta ilə kredit götürən sahibkarların və əhəlinin ödəmə qabiliyyəti bir xeyli zəiflədi, bu da problemlı kreditlərin həcmının artmasına gətirib çıxardı. Mərkəzi Bankın məlumatlarında qeyd olunur ki, ümumilikdə ölkə üzrə vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2012-ci ildə təxminən 6 faiz idisə, 2016-cı ilin son rübünün hesabatlarına əsasən bu göstərici 9 faizə yüksəldi. Eyni zamanda xarici valyuta ilə verilmiş problemlı kreditlərin ümumi kredit həcmində payı 2012-ci ildə 4,5% olduğu halda, 2016-cı ilin son rübündə bu göstərici üzə 2 dəfədən çox artım baş vermiş, 10,2%-ə yüksəlmişdir. Hətta manatla verilmiş kreditlərdə vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2015-ci ildə 8 faizə qədər yüksəlmə göstərmişdir.

Devalvasiya dövründə bankların iqtisadiyyata və əhaliyə ayırdığı kreditlərin həcmının zəifləməsi ilə müşahidə edilən başlıca tendensiyalardan biri idi.

Devalvasiya dövründə bank sistemində likvidliyi sabit saxlamaq üçün Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi əsas tədbirlərdənn biri iqtisadiyyata pul təkliflərinin artırılması və faiz dərəcələrini endirilməsi olmuşdur. 2016-cu ilin oktyabr və 2017-ci ilin iyul ayları arasında keçən müddət ərzində iqtisadiyyata,

həmçinin real sektorun önəmli şirkətlərinə və banklara 2 mlrd. ABŞ dolları həcmində likvid vəsait verilmişdir. Nəticədə iqtisadiyyatın stimullaşdırılması artırılmış, təmir-tikinti və daşınmaz əmlak sektorlarında canlanma baş vermişdir. Həyata keçirilən tədbirlər əhalinin məşğulluq səviyyəsinə də öz pozitiv təsirini göstərmişdir. Əsas pul ehtiyatları üzrə göstəricilər 2010-cu ilin əvvəlində mövcud olan səviyyəyə qalxmış, pul vəsaiti bazarında dayanıqlılıq müşahidə edilmişdir.

Devalvasiyanın neqativ təsirlərinin bir qədər neytrallaşdırıldığı 2017-ci il Azərbaycan bank sektoru artım göstəriciləri ilə yadda qalmışdır. Bankların məcmu kapitalında təxminən 8 faiz, əhalinin əmanətlərində 23 faiz, kredit qoyuluşlarında 8 faiz, bank aktivlərində isə 9 faizə yaxın artım qeydə alınmışdır. 2017-ci ildə depozitlərin yüksəlməsi devalvasiyadan sonra əhalinin bank sektoruna etimadının artması kimi xarakterizə oluna bilər.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı bank sektoruna likvid dəstəyi ilə bərabər, kredit portfelinin keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün də tədbirlər həyata keçirmişdir. Nəticədə:

- 2017-ci ilin aprel ayından iyun aya qədər kredit portfelində 5.5%, aktivlərdə isə 9% artım qeydə alınmışdır;
- vaxtı ötmüş kreditlərin portfeldəki payı 3.6% əhatəsində olmuşdur.
- bank sisteminin kapitalizasiyası ötən bir il müddətində 11% yüksəlmişdir (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Statistik Bülleten, 12.2017: <https://uploads.cbar.az/assets/6ab34ab7502311f5d9c3bd371.pdf>).

“2018-2019-u illərdə ölkənin bank sektorunda müəyyən qədər sabit vəziyyət müşahidə edilib və bir sıra göstəricilər üzrə müəyyən irəliləyişlər qeydə alınmışdır. Belə ki, Mərkəzi Bankın məlumatlarına nəzər saldıqda məlum olur ki, iki il ərzində sektordakı başlıca tendensiyalar kapital çatışmazlığının aradan götürülməsi, əmanətlər üzrə faiz dərəcələrinin azalması, kredit qoyuluşunda müəyyən canlanma, bankların alternativ gəlir mənbələrinə üsünlük vermələri və banklarda izafi likvidliyin yüksəlməsi istiqamətində olub” (Baku Research Institute (BAI) İqtisadi Qrupu, 2019: <https://bakuresearchinstitute.org/az/az>).

2018-2019-cu illərdə Azərbaycan bank sektorunda özünü göstərən başlıca

tendensiyaları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- 2017-ci ildə bank sektorunda təmərküzləşmədə seyr edilən azalma 2018-ci ildə zəif yüksəlişlə əvəzlənib – sektordakı 5 əsas bankın bazar payı 65, 6 faiz olub.

Təmərküzləşmə 2019-cu ildə də davam edib və 5 bankın bazar payı ikinci rübün sonunda 66.5 faizə yüksəlib.

Cədvəl 2: 2018-2019-cu illərdə ölkənin on ən böyük bankının aktivlərinin dəyişməsi

Banklar	2018	2019	Dəyişmə (+ artma, - azalma)
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	7932,8	9223,4	1290,6
Paşa Bank	4695,7	4767,5	71,8
Kapital Bank	3716,5	4143,3	426,8
Xalq Bank	2008,2	2458,5	450,3
Bank Respublika	983,1	1413,0	429,9
AccesBank	878,7	897,9	19,2
Azərbaycan Sənaye Bankı	822,3	985,2	162,9
Rabitəbank	772,1	740,0	-32,1
Unibank	693,9	833,7	139,8
Premium Bank	646,3	642,5	-3,8
Ölkə üzrə cəmi:	23149,6	26105,0	2955,4

Mənbə: Azərbaycan Banklar Asosiasiyası (<https://aba.az/banklar/banklar-v%c9%99-dinamika/>).

- 2018-ci ildə bank şəbəkəsi genişlənib, bankların filial və şöbələri artıb, işçi sayında da artım qeydə alınıb. İlin sonuna bank sektorunda çalışan işçilərin sayı 17.4 min nəfərə çatmışdır. Bank sektorunun işçi sayı baxımından genişlənməsi 2019-cu ildə də davam etmiş, həmin ilin avqust ayında 18.7 min nəfərə qədər artmışdır. İlin sonuna işçi sayında 10 faiz artım qeydə alınıb.

- Devalvasiyadan sonra hesabat dövründə bankların aktivlərinin azalması tendensiyası 2018-ci ildə öz yerini artıma verib. 2019-cu ilin 10 ayının yekunlarına görə də, aktivlər ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6% artmışdır.

- 2018-ci ildə banklar tərəfindən qiymətli kağızlara aktiv investisiya qoyuluşu davam etdirilib və 2017-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə investisiyaların həcmi 3 dəfə artıb. 2019-cu ilin avqust ayına qədər bankların qiymətli kağızlara investisiyalarının həcmi 9,5 faiz yüksələrək 3,9 milyard manat təşkil etmişdir.

- Həm 2018, həm də 2019-cu ildə kredit qoyuluşları özəl bankların, əsasən də yerli kapitallı özəl bankların sayəsində artmışdır.

- 2018-ci ildə istehlak kreditlərinin həcmi və payı yenidən artaraq 41,1%-ə çatıb ki,

bu da son dörd ilin ən yüksək səviyyə olmuşdur. Bu göstərici 2019-cu ildə də yüksəlmiş, təxminən 44 faiz əhatəsində olmuşdur.

- Həm 2018, həm də 2019-cu ildə yerli valyutada olan kreditlərdə artım, xarici valyutada olan kreditlərdə isə azalma müşahidə edilmişdir. 2019-cu ildə bu göstərici devalvasiyadan sonra özünüün pik həddinə yüksəlmişdir.

- Sektor qısamüddətli kreditlərə daha çox meyil etmişdir.

- Hər iki ildə bölgələrə kredit qoyuluşunun artımı paytaxtdakından yüksək olmuşdur. 2019-cu ildə bölgələrin kredit qoyuluşlarında payı 16 faizə yüksəlmişdir.

- 2018-ci ildə problemlı kreditlərin həcmində artımın davam etməsi müşahidə edilsə də, fiziki şəxslərə təqdim edilmiş problemlı kreditlərin həlli ilə əlaqədar Prezidentin Fərmanına əsasən atılan addımlar nəticəsində 2019-cu ildə vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi 12,2 faizdən 10,8 faizə enib. Problemlı aktivlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi 2,6% azalaraq portfelin sağlamlaşmasına səbəb olmuşdur.

- Həm 2018, həm də 2019-cu ildə əmanətlərin ümumi məbləğində artım milli valyutada əmanətlər hesabına olmuş, xarici valyutada olan əmanətlər isə azalmışdır.

- Manatla depozitlər üzrə illik faiz dərəcəsinin aşağı düşməsi bu valyutada əmanətlərin cəlbediciliyini azaltmamışdır.

- Tələbli depozit növündə artım müşahidə edilmişdir.

- Mərkəzi Bank tərəfindən verilən mərkəzləşdirilmiş kreditlərin payı azalmaqda davam etmişdir.

- 2018-ci ildə bank müştərilərinin sayında ölkə üzrə tarixi rekord qeydə alınmışdır. Artım tendensiyası 2019-cu ildə də davam etmişdir.

- 2018-ci ildə bank sektorunun dollarlaşma səviyyəsi aşağı düşməyə başlamışdır. 2019-cu ildə bank sektorunun dollarlaşmasında azalma tendensiyası davam edib. Antidollarlaşma həm kredit, həm də depozit cəlbində qeydə alınıb. 2015-ci ildə 2006-cı ildən bəri ən yüksək dollarlaşma səviyyəsinə (49,4%) çatan kredit qoyuluşları sonrakı illərdə manatın məzənnəsinin sabitliyi fonunda azalmışdır.

2.2. Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiya şəraitində təhlili

2020-ci il Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrində olduğu kimi, bank sektoru üçün də ciddi çətinlik və sınaqlarla dolu bir il oldu. Koronavirus pandemiyasının səbəb olduğu qapanmalar demək olar ki, bütün sektorlarda iqtisadi aktivliyi ən alt səviyyəyə endirdi. Bundan əlavə, Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalından azad edilməsi ilə nəticələnən Vətən müharibəsi və elan edilən fəvqəladə vəziyyət də ölkə iqtisadiyyatına öz neqativ təsirlərini göstərdi. Bank sektoru bu vəziyyətdən ən tez və ən çox təsirlənən sektorlardan biri oldu. Əhalinin gəlirlərinin aşağı düşməsi fonunda bank sektorunun iqtisadiyyata verdiyi töhfələr bir xeyli məhdudlaşdı.

2020-ci ildə pandemiyanın bank sektoruna vurduğu ilk zərbələrdən biri dörd bankın lisenziyasının ləğv edilməsi oldu. Lakin bu ləğveetmə birbaşa pandemiyanın nəticəsi olmadı. Çünki proses daha əvvəldən başlamışdı. Bir çox araşdırmaçının fikrincə, 4 bankın lisenziyasının ləğv edilməsi prosesinin başlanğıcı hələ 2015-ci ildə manatın kəskin dəyər itirməsi, yəni devalvasiyalar zamanı qoyulmuşdu. Məlum olduğu kimi 2015-ci il devalvasiyalarında 13 bank sektoru tərək etmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin bir sıra banklar da bu böhran prosesi zamanı ciddi zərərlərlə üzləşmişdi. 2020-ci ildə lisenziyaları ləğv edilən bankların növbəti illər ərzində əsas göstəriciləri daha da pisləşdi və nəticədə Mərkəzi Bank onları bağlamaq qərarı verməli oldu. Əvvəlcə Atabank, AGBank, NBCBank və Amrah Bankın səlahiyyətləri 2020-ci ilin aprel ayında Mərkəzi Bankın qərarları ilə inzibatçıya verildi (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2020: <https://www.cbar.az/press-release-2582/statement-by-central-bank-on-appointment-of-temporary-administrators-to-4-banks>). Daha sonra isə Mərkəzi Bank aprel-may aylarında 4 bankın da lisenziyalarını ləğv etdi. Nəticədə ölkədə bank sahəsində fəaliyyəti göstərən bankların sayı 26 oldu. Bu bankların bağlanması başlıca səbəbi “2016-2019-cu illərdə sektorda tənzimləyici qurum səlahiyyətlərini yerinə yetirmiş Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məsələyə vaxtında müdaxilə etməməsi idi” (Əliyev, S., 2021: <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>).

2019-cu ilin sonlarına yaxın bank sektorunun tənzimlənməsi səlahiyyətləri yenidən Mərkəzi Banka qaytarıldı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2019: <http://www.e-qanun.az/framework/43695>). Mərkəzi Bank tənzimləyici quruma çevrildikdən sonra yenidən bank sektorunu sağlamlaşdırma tədbirlərinə başlasa da, bu tədbirlər effektiv nəticələrlə yadda qalmadı. 2020-ci ildə keçirilən növbədənkənar parlament seçkiləri və əmanətlərin sığortalıması ilə bağlı qanunvericiliyin uzadılması həyata keçirildikdən sonra, Mərkəzi Bank aprel-may aylarında hər dörd bankın lisenziyasını ləğv etdi. Beləliklə, qeyd edilə bilər ki, COVID-19 Atabank, AGBank, NBCBank və Amrah Bankın bağlanması prosesini müəyyən mənada sürətləndirsə də, əslində ləğv etmə prosesi daha əvvəl başlanmış böhranlı vəziyyətin nəticəsi idi.

Bununla belə, COVID-19-un bank sektoruna neqativ təsirlərini də gözdə tutmaq imkansızdır. Mərkəzi bankın məlumatları və bankların illik hesabatları göstərir ki, sektor 2020-ci ildə ciddi problemlərlə üzləşib. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan bank sektoru devalvasiyanın mənfi təsirlərini 2018-2019-cu ildə müəyyən qədər neytrallaşdırıb başlıca göstəricilər üzrə pozitiv meyillər göstərirdi. Lakin müşahidə edilən müsbət meyillər pandemiyanın təsiri ilə 2020-ci ildə yenidən mənfiyə doğru dəyişmişdir.

2015-ci ildə manatın iki dəfə kəskin dəyər itirməsindən sonra, 2018-2019-cu illər ərzində sektordakı bankların kredit aktivliyi yüksəlmişdi. İki il ərzində bankların kredit qoyuluşlarında 36.4 faiz artım müşahidə edildi. Lakin 2020-ci ildə bu göstərici üzrə geriləmə müşahidə olundu. Mərkəzi Bankın statistikasına görə, 2020-ci ildə sektordakı bankların kreditləşməsində 3.5 faiz azalma qeydə alınmışdır. Başqa sözlə, “bankların kredit qoyuluşları 13.7 milyard manatdan 13.3 milyard manata” qədər enmişdir

(<https://uploads.www.cbar.az/assets/11fab8102e18766ab4ed45056.pdf>).

Pandemiya şəraitində tətbiq edilən məhdudiyat tədbirlərinin mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi dəstək mexanizmi əsasən kreditləşmənin azalmasına qarşı yönəlmişdir. Nazirlər Kabinetinin 249 sayılı Qərarı kredit qoyuluşlarını təşviq etmək üçün həyata keçirilən ən mühüm

tədbirlərdən biri hesab edilə bilər (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2020: <http://www.e-qanun.az/framework/45384>). Qaydalar onu nəzərdə tuturdu ki, sahibkarların banklardan götürəcəkləri kreditlərə dövlət zəmanəti təqdim olunsun və bu kreditlər görə hesablanmış faizlərin bir qisminə subsidiya verilsin. Dövlətin “kömək proqramı çərçivəsində pandemiya ilə bağlı ümumilikdə 2020-ci il boyu banklar tərəfindən 1,2 mlrd. manat məbləğində kredit restrukturizasiya olunub” (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, İllik Hesabat, 2020: <https://uploads.cbar.az/assets/e59b6b4fa5056315f9ab20ea4.pdf>).

Sərt karantin tədbirlərinin müəyyən qədər yumşalması ilə 2021-ci ildə kredit qoyuluşları yenidən intensivləşməyə başlamışdır. Bank sektoru kreditləşmə üzrə göstəricilərini bir xeyli yaxşılaşdırmış, hətta bankların kredit qoyuluşları 2019-cu ildəki səviyyədən də yüksəyə qalxmışdır. Belə ki, 01 dekabr 2021-ci il tarixinə Azərbaycanın bank sektorunun kredit qoyuluşları 16 milyard 282 milyon manat təşkil etmişdir.

Bank kreditləşməsinin artım tempi 2020-ci ildə sabillik göstərməmişdir. İlin birinci rübündə bu göstərici üzrə artım müşahidə edilsə də, ikinci rübdə 7 faizlik azalma qeydə alınmışdır. Üçüncü rüb yenidən artımla, ilin sonuncu rübü isə azalma ilə yadda qalmışdır. 2021-ci ildə isə kredit qoyuluşlarının artım tempində sabillik nümayiş olunmuşdur. Azalma yalnız yanvar ayında müşahidə edilmiş, digər 10 ayın hər birində artım qeydə alınmışdır. Kredit qoyuluşları, xüsusilə 2021-ci ilin sentyabr ayından etibarən artmış, 11 ay ərzində isə bank kreditləşməsi 15 milyard 997,3 milyon manat olmuşdur.

Pandemiya şəraitində kredit qoyuluşlarında başlıca dəstəkçi dövlət bankları olmuşdur. 2020-ci ildə ümumi kreditləşmədə dövlət banklarının payı 2.4 faiz artmışdır. Bu artıma Azərbaycan Beynəlxalq Bankının hesabına (9.9 faiz) nail olunmuşdur. Bu göstərici üzrə Azər Türk Bankda azalma müşahidə edilmişdir (10.2 faiz). Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatına görə, 2020-ci ildə Kapital Bank, Paşa Bank, Günay Bank, Rabitəbankın kredit portfelində ciddi artım qeydə alındığı halda, AFB Bank, XalqBank, Yapı Kredi Bankın kredit portfelində azalma qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə kredit qoyuluşlarında ən böyük azalma 61.3 faizlə

AFB Bank və 47.1 faizlə VTB-də müşahidə edilmişdir. Günay Bank və Kapital Bank isə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarını ayrı-ayrılıqda təxminən 20 faiz artırmağa nail olmuşdur (Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, 2020: <https://aba.az/wp-content/uploads/2021/02/Bank-Sektoru-2020-IVR-3.xlsx>).

2020-ci ildə əvvəlki illərdə olduğu kimi bank kreditləşmələrinin dollarlaşması artmamışdır. Banklar kreditlərin 70.2 faizi milli valyutada verilmiş və göstərici üzrə 4.8 faiz artım müşahidə edilmişdir. Əksdollarlaşmaya təsir göstərən başlıca məsələ Nazirlər Kabinetinin pandemiyanın iqtisadiyyata mənfi təsirlərini azaltmaq üçün yerli sahibkarlara verdiyi dövlət dəstəyi olmuşdur. Nazirlər Kabinetinin məlum Qaydalarının yalnız Azərbaycan manatında verilən kreditlərə aid edilməsi bankların dövlət zəmanəti və subsidiya almaq üçün milli valyutada kreditlər verməsini stimullaşdırmış və bu kateqoriya üzrə bank kreditlərin həcmi artmışdır.

Pandemiya dövründə bankların qiymətli kağızlara yatırdığı vəsaitlər artmışdır. 2021-ci ildə bankların qiymətləri kağızlara yatırımı ilin əvvəli müqayisədə 33% artım göstərmişdir. Buradan məlum olan odur ki, banklar passiv maliyyələşməyə daha çox üstünlük verirlər və öz vəsaitlərini daha etibarlı mənbələrə yatırmaq meyli göstərirlər.

Pandemiyanın kəskin dövründə 2020-cı ilin mart ayında neft bazarında kəskin ucuzlaşma manatın ucuzlaşma ehtimallarını da artırdı. Əhalinin devalvasiya gözləntiləri banklardakı manat əmanətlərinin bir hissəsinin geri çəkilməsinə, bir hissəsinin isə dollarlaşmasına gətirib çıxardı. Az sonra dörd bankın lisenziyasının ləğv edilməsi də depozit bazarındakı vəziyyətə təsirsiz ötüşmədi. Nəticədə, 2020-ci ildə bankların depozit portfelində 3.2 faiz azalma müşahidə edildi. Rəqəmlərə diqqət yetirdikdə, məlum olur ki, pandemiya dövründə Azərbaycanın depozit bazarının artım tempi əsasən əhalinin devalvasiya gözləntiləri və dünya neft bazarında qiymət dəyişikliklərindən asılı olub. Bundan əlavə, İkinci Qarabağ Müharibəsi də depozit bazarındakı vəziyyətə öz təsirini göstərdi. 2020-ci ildə neft qiymətlərinin stabilləşməsindən və ləğv edilmiş banklardan alınmış kompensasiyaların yenidən depozit şəklində geri qayıtmasından sonra, yay aylarında depozit qoyuluşlarında 161,5 milyon manatlıq artım müşahidə edildi. Lakin müharibənin aktiv fazasında,

sentyabr-noyabr ayları ərzində əhali yenidən depozitlərini banklardan çəkməyə başladı. Təxminən 300 milyon manat əmanət banklardan çıxarıldı. 2020-ildə müharibədən sonra, xüsusilə də dekabr ayında bankların depozit portfelində 6 faizdən çox, 1.4 milyard manat artım müşahidə edildi (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2020: <https://uploads.www.cbar.az/assets/11fab8102e18766ab4ed45056.pdf>).

Sərt karantin tədbirlərinin mərhələli olaraq yumşalması, dünya neft bazarında qiymətlərin nisbətən yüksəlməsi və post-müharibə dövründəki sabitlik fiziki və hüquqi şəxslərin banklara depozit yatırmasına öz müsbət təsirlərini göstərib. Belə ki, Mərkəzi Bankın 2021-ci ilin dekabr ayının 31-ə olan məlumatına görə banklara depozit qoyuluşu 30 faiz artaraq, 26,938 milyard manat olmuşdur. Bəhs edilən göstərici 2020-ci ilin dekabr ayının 31-ə 20,723 milyard manat idi.

2020-ci ilin məlumatlarına nəzər saldıqda məlum olur ki, həm maliyyə institutlarının depozitlərində (10,6 faiz), həm fiziki şəxslərin depozitlərində (5,5 faiz), həm də hüquqi şəxslərin depozitlərində (1,1 faiz) azalma müşahidə olunub. 2021-ci ildə isə fiziki şəxslərin depozit qoyuluşlarında 13 faiz artım, hüquqi şəxslərin depozitlərində 41 faiz artım, maliyyə institutlarının depozitlərində isə 0.6 faiz azalma müşahidə edilib.

Rəqəmlərdən aydın görünür ki, 2020-ci ildə əhalinin devalvasiya gözləntiləri ilə dünya neft bazarında baş verən qiymət dəyişiklikləri ölkənin depozit bazarına qeyri-stabil təsir göstərsə də, 2021-ci ildə əhalinin və xüsusən də hüquqi şəxslərin banklara depozit qoymaq stimulu artıb və nəticədə depozit bazarı əsasən artım tempi nümayiş etdirib. Banklara yerləşdirilən depozitlərin sığorta olunması və dollarda yerləşdirilən əmanətlərin illik faiz dərəcələrinin az olması milli valyutada depozit qoyuluşlarını stimullaşdıran başlıca səbəbdir. Burada depozit sahiblərinin devalvasiya gözləntilərinin də aşağı olması əhəmiyyətli rola malikdir.

Pandemiya şəraitində ümumi depozitlərin strukturunda manatın payı təxminən 4 faiz artaraq 44 faiz civarında olub. Müşahidə edilən artım əhali və hüquqi şəxslərin depozit qoyuluşları hesabına əldə edilib. Lakin maliyyə institutlarının depozit qoyuluşunda dollarlaşma artaraq 68 faizə qalxıb (2020).

Pandemiyanın öz kəskinliyi ilə seçildiyi 2020-ci ildə “yerli kapitallı

banklardan Paşa Bank (12%), Kapital Bank (17,6%), Rabitəbank (9%), Naxçıvanbank (48,8%) və Günay Bankın (15,8%), xarici kapitallı banklardan Ziraat Bankı (77,3%) və Bank VTB-nin (27,7%) depozit portfelində artım qeydə alınıb” (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2020: <https://uploads.www.cbar.az/assets/11fab8102e18766ab4ed45056.pdf>).

Depozit portfeli ən çox kiçilən banklar isə “AFB Bank (70,9%), Bank Respublika (37,3%), Expressbank (31,9%), Yelo Bank (25,2%), Bank Avrasiya (18,2%) və Muğanbankda (16,7%)” olmuşdur. Ümumi götürdükdə isə on altı bank depozit portfelini artırıb, on bankda isə azalma qeydə alınmışdır (Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, 2020: <https://aba.az/wp-content/uploads/2021/02/Bank-Sektoru-2020-IVR-3.xlsx>).

2021-ci ilin 9 ayının nəticələrinə görə bankların depozit portfelinə görə ilk 5 yerdə ABB, Kapital Bank, Paşa Bank və Xalq Bank və Bank Respublika tutub.

Həm 2020, həm də 2021-ci ildə bankların depozit resurslarından asılılığındakı artım tendensiyası azalma ilə yüksək səviyyədə olub. Bankların cəmi öhdəliklərinin strukturunda depozit resurslarının payı 2020-ci ildə 0,8% azalaraq 79,3%-ə, 2021-ci ildə isə 75,8%-ə düşmüşdür. Pandemiya dövründən əvvəlki son 5 ildə isə bu göstərici üzrə artım müşahidə olunmuşdur.

Pandemiyadan öncəki iki ildə olduğu kimi pandemiya dövründə də bank resurslarının təmərküzləşməsi artmışdır. Resursların ölkənin bir neçə aparıcı bankının əlində cəmləşməsi əsasən bank aktivləri, depozitlər və kredit qoyuluşları üzrə müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə Kapital Bank və Paşa Bank aktivlər üzrə bank sektorunda 41.8% paya sahib olublar. Hər iki bank aktivlərini diqqətəcarpacaq həddə artıraraq təmərküzləşmədə əsas rol oynayıblar. İlk beşliyə daxil olan digər üç bank isə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Xalq Bank və Bank Respublikadır. Bu bankların aktivləri azalsa da, ölkə üzrə təmərküzləşmədə əhəmiyyətli yer tutublar. Ümumilikdə isə, 2020-ci ildə qeyd edilən 5 bankın aktivlər üzrə bazar payı 3.8 faiz artım göstərərək 72 faizə qalxıb.

Bəzi banklar 2022-ci ilin yanvar ayı ərzində 2021-i il üçün hesabatlarını açıqlamadığı üçün, 2021-ci il üzrə dinamikaya 3-cü rüb üzrə hesablara əsasən nəzər yetirməli olacağıq. 3-cü rübün məlumatlarına görə aktivlər üzrə

təmərkişləşmədə ilk beşlikdə Beynəlxalq Bankı, Kapital Bank, Paşa Bank, Xalq Bank, və Bank Respublika yer alıblar.

2020-ci ilin kəskin pandemiya şəraitində bankların depozit qoyuluşda təmərkişləşmə səviyyəsi 4 faiz artaraq, 71.8 faizə qalxıb. 2020-ci ilin son ayında depozit qoyuluşunda müşahidə edilmiş 6 faiz civarındakı artımda Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Paşabank, Kapital Bank və Xalq Bankın payı təxminən 85 faiz olmuşdur.

2021-ci ildə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ən çox depozit qoyulan bank Azərbaycan Beynəlxalq Bankıdır. Banka ilin 4-cü rübündə 8,3 milyard manat depozit qoyulub. Sonrakı yerlərdə Kapital Bank, Paşa Bank, Xalq Bank və Bank Respublikadır.

2020-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşları üzrə təmərkişləşmə səviyyəsi 5.6 faiz yüksələrək 67.3 faizə çatıb. 2021-ci ilin 4-cü rübündə kredit portfeli üzrə təmərkişləşmədə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Kapital Bank, Paşa Bank, Xalq Bank və Unibank ilk beşlikdə yer tutub.

Beləliklə, pandemiya şəraitində Azərbaycan bank sektoru 2020-ci bir sıra geriləmələrlə yadda qalsa da, müəyyən müsbət meyillər də müşahidə edilib. Bu meyillər sırsına ümumi bank kapitalının 2.5 faiz artması, bankların filallarının sayında artım (439-dan 455-ə yüksəlib) və işçilərin sayında artımı (18391 nəfərdən 18708 nəfərə yüksəlib) qeyd etmək olar. Lakin bu prosesin dövlətin sektora verdiyi dəstəkdən qaynaqlandığına da diqqət etmək lazımdır.

2021-ci ildə 26 bank üzrə filialların sayı 479-a yüksəlib. Yanvar ayından bank sektorunda işçi sayı 8.7 faiz artaraq 20329 nəfərə çatmışdır. İlin əvvəlindən bank sektorunun cəmi aktivləri, cəmi öhdəlikləri və balans kapitalı müvafiq olaraq 20%, 22.4% və 5.7% artmışdır. 2021-ci ilin dekabrında ilin əvvəli ilə müqayisədə bankların kredit porfelində 17.7 faiz artım qeydə alınmışdır. Bankların öhdəlik strukturunda depozit porfeli əvvəlki illərdə olduğu kimi yüksək olmuşdur – cəmi öhdəliklərin təxminən 80 faizini depozit portfeli təşkil etmişdir.

Əhalinin banklarda olan əmanətləri 2021-ci il dekabr ayında əvvəlki ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 12.3 artaraq öz tarixi ərzində ən yüksək həddə

artım göstərmişdir. Fiziki şəxslərin banklarda olan əmanətlərinin dollarlaşması ötən illə müqayisədə 9.8 faiz azalma göstərərək 41 faiz civarında olmuşdur.

2021-ci ildə dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayında öncəki illə müqayisədə 19.6 faiz artım qeydə alınmışdır. Bu artım debet kartlarında 19 faiz, kredit kartlarında 28 faiz müşahidə edilmişdir. Ödəniş kartlarının sayının artması nağdsız ödənişlərin artması öz müsbət təsirini göstərmişdir. Nəticədə, ölkədaxili nağdsız əməliyyatların həcmi keçən illə müqayisədə 83 faiz artmışdır.

2021-ci il “bankların ödəniş xidməti şəbəkəsi üzrə də davamlı artımla yadda qalmışdır. 2021-ci ilin dekabr ayının sonuna olan məlumatlara əsasən əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə bankomatların sayında 7.1 faiz, POSterminalların sayında isə 6.7 faiz artım qeydə alınmışdır” (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Statistik Bülleten, 12.2020: <https://uploads.cbar.az/assets/6ab34ab7502311f5d9c3bd371.pdf>).

III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN BANK SEKTORUNUN BAŞLICA İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

3.1. Pandemiya şəraitində Mərkəzi Bankın tədbirlər planı və kommersiya banklarının fəaliyyəti

Koronavirus (COVID-19) pandemiyası 2020-ci ilin əvvəllərindən etibarən bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da sürətlə yayılmağa başladı. İnfeksiyanın coğrafi sərhəd tanımadan qarşısızalmaz şəkildə yayılması global iqtisadiyyat və bu sistemin tərkib hissələri olan milli iqtisadiyyatlara öz mənfi təsirlərini dərhal göstərdi. Beynəlxalq miqyasda müşahidə edilən maliyyə, əmtə və xidmətlər bazarlarındakı neqativ hallar, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinə də öz təsirini göstərməyə başladı. Nəticədə ixracında neft və qaz məhsulları mühüm yer tutan ölkələr koronavirus pandemiyasının neqativ iqtisadi təsirlərini neytrallaşdırmaq və ya ən azından azaltmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində bir sıra tədbirlər planları hazırlayıb həyata keçirməyə istiqamətləndilər.

Azərbaycan hökuməti də bütün yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq infeksiyanın yayılmasının qarşısını almaq və ya ən azından məhdudlaşdırmaq üçün ciddi fəaliyyətə keçdi. İlk mərhələdə ölkə başçısının bu məqsədlə 1950 nömrəli Sərəncam imzaladı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2020, <https://president.az/az/articles/view/36228>). Bu sərəncam pandemiya qarşı həyata keçirilən tədbirlərin başlıca istinad nöqtəsi oldu. Nəzərdə tutulan tədbirlər kompleks şəkildə iqtisadiyyatın bütün sahələrini, biznes mühitini və əhali qruplarını əhatə etməklə pandemiyanın mənfi təsirlərini minimum səviyyəyə endirmək məqsədi daşıyırdı.

Koronavirus infeksiyasının genişlənməsini məhdudlaşdırmaq üçün əhali qruplarına tətbiq edilən sosial təcrid tədbirlərindən sonra ticarət, turizm, ictimai iaşə sahələrində xüsusi iş rejimləri tətbiq edildi. Bütün bu məhdudiyyət tədbirləri ölkədəki iqtisadi fəaliyyəti zəiflətdi və 2020-ci ildə bir çox sahələrin inkişafında mənfi təsirlərlə yadda qaldı.

Pandemiya şəraitində Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu əsas

məqsədlərdən biri özlə sektorun infeksiyanın yaratdığı mənfi iqtisadi təsirlərdən qorunması və inkişafı üçün dəstəyin təmin edilməsi idi. Azərbaycan dövləti öz maliyyə və iqtisadi imkanlara arxalanaraq “ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin davamlılığının və xarici təsirlərə dayanıqlılığının təmin edilməsi, iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinin qorunması məqsədilə” həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün 2020-ci ilin dövlət büdcəsindən hökumətə (Nazirlər Kabinetinə) 1 milyard manat vəsait ayırdı.

Prezidentin İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamına əsasən bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər İqtisadiyyat nazirliyi yanında İşçi Qrupun yaradılması ilə daha da genişləndi. İşçi Qrupunun qarşısına qoyulan başlıca məsələ pandemiyanın ziyan vurduğu iqtisadi sahələrin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin müəyyən edilməsi, habelə infeksiyanın neqativ təsirlərinin qarşısını almaq və biznes mühitinə dəstək göstərmək üçün təkliflər paketinin hazırlanıb hökumətə təqdim edilməsi idi.

Koronavirus pandemiyası şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının davamlılığı və əhəlinin məşğuluğunun və sosial rifahının təmin edilməsi ilə yanaşı, ölkədəki makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması da hökumətin diqqət yetirdiyi başlıca məsələlərdən biri idi. Bu istiqamətdə əsas tənzimləyici və səlahiyyət sahibi olan qurum Mərkəzi Bankdır. Məhz makroiqtisadi sabitliyin qorunması məqsədilə əlavə tədbirlər görülməsi barədə təkliflərin hazırlanması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının sədrinin rəhbərliyi ilə İşçi Qrup yaradılması ölkə başçısının müvafiq Sərəncamına qeyd edilmişdi. İşçi Qrupa pandemiyanın ölkənin bank sektoruna və makroiqtisadi mühitinə mümkün mənfi təsirlərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi (1) və manatın məzənnəsinin dəstəklənməsi üçün həyata keçirilməli əlavə tədbirlər (2), habelə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması üçün həyata keçirilməli əlavə tədbirlər (3) barədə təkliflərin hazırlanıb Nazirlər Kabinetinə təqdim edilməsi tapşırılmışdı.

Ölkə başçısının Sərəncamında qeyd edilənlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti tərəfindən “Tədbirlər Planı” müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin Sərəncamı, 2020, <https://nk.gov.az/az/document/4367/>).

Nazirlər Kabinetinin “Tədbirlər Planında” əhalinin iş yerlərinin və gəlirlərinin qorunması, sahibkarlıq subyektlərinə bir sıra sahələrdə, o cümlədən kredit öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə dövlət dəstəyinin göstərilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı ölkə başçısının 19 mart tarixli Sərəncamına müvafiq olaraq, Nazirlər Kabinetinin “Tədbirlər Planı”nın icrası çərçivəsində əlavə dəstəkləyici tədbirlər təklif etmişdir. Bu dəstəkləyici tədbirlər “pandemiya şəraitində biznesə və əhaliyə göstərilən maliyyə xidmətlərinin fasiləsizliyinin, eyni zamanda iqtisadiyyatın kreditləşməsinin davam etdirilməsi, habelə maliyyə xidmətlərinin istehlakçılarının hüquqlarının qorunması” məqsədlərini əhatə edirdi.

Mərkəzi Bankın əlavə dəstəkləyici tədbirləri aşağıdakı istiqamətləri əhatə edirdi:

- Pandemiya zamanı əhalinin, bank sektorunun və ümumilikdə iqtisadiyyatın tənzimləyici alətlərlə dəstəklənməsi;
- Pandemiya dövründə təsərrüfat subyektləri üçün ödənişli xidmətlərin dəyərinin aşağı salınması;
- Sığorta xidmətlərinin davamlılığının və sığortalıların hüquqlarının qorunmasının təmin edilməsi: (Azərbaycan Mərkəzi Bankının təklif etdiyi əlavə dəstəkləyici tədbirlər, 2020:s.1-2, <https://uploads.cbar.az/press-releases/4abaa71e03055090a17e75d89.pdf>).

Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi dəstəkləyici tədbirlər içərisində bank sisteminin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Koronavirus pandemiyasının kəskin mərhələsində enerji bazarlarında müşahidə edilən kəskin dalğalanmaların Azərbaycanda əhali gəlirlərinə, məşğulluğa və biznes mühitinə mənfi təsirləri bank-kredit sektorunun dayanıqlığı və davamlılığında da hiss olunurdu.

Mərkəzi Bankın koronavirus pandemiyasının mənfi təsirlərini azaltmaq üçün mövcud şəraitindən təsirlənən əhali və sahibkarlıq subyektlərinə dəstək tədbirləri aşağıdakıları əhatə edirdi:

- 1 mart 2020-ci ilə tarixinədək İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaitləri hesabına verilmiş ipoteka kreditlərinin 6 ay müddətinə restrukturizasiya edilməsi və

bu halda banklar tərəfindən kreditin keyfiyyətinin pisləşdirilməməsi;

- Əhali və sahibkarlıq subyektləri tərəfindən kredit öhdəliklərinin gecikdirilməsi hallarında əlavə ödənişlərin alınmaması və hər iki kateqoriyada borcalanın kredit ödənişləri pandemiya ilə əlaqədar gecikdiyi halda kredit tarixçəsinin pisləşdirilməməsi barədə banklara tövsiyələrin verilməsi;

- Kredit faizləri subsidiyalaşdırılan sahibkarların kreditləri restrukturizasiya olunduqda kredit götürən sahibkarın kredit keyfiyyətinin 6 ay müddətinə (1 mart-30 sentyabr) pisləşdirilməməsi;

- 01 mart 2020-ci il tarixinədək keyfiyyəti qənaətbəxş olan və dövlət fondlarının (Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi) vəsaitləri hesabına verilmiş kreditlərin 6 ay müddətinə restrukturizasiya olunması və keyfiyyətinin pisləşdirilməməsi və s. (Azərbaycan Mərkəzi Bankının təklif etdiyi əlavə dəstəkləyici tədbirlər, 2020:s.2, <https://uploads.cbar.az/press-releases/4abaa71e03055090a17e75d89.pdf>).

Bankların pandemiyanın mənfi təsirlərindən qorunması, maliyyə dayanıqlığının saxlanılması və əlavə dəstəyin göstərilməsi istiqamətlərində də Mərkəzi Bank tərəfindən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərin başlıca məqsədi bankların requlyativ yükünün yüngülləşdirilməsi idi. Mərkəzi Bank bu məqsədlə,

- 2021-ci ilin 1 yanvar tarixinə qədər sistem əhəmiyyətli banklar üzrə məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalını 12%-dən 11%-dək, digər banklar üzrə isə 10%-dən 9%-ə azaldılmasını;

- 2021-ci ilin 1 yanvar tarixinə qədər bank kapitalının adekvatlıq əmsalının hesablanması zamanı müvafiq risklərin nəzərə alınmamasını;

- Bankların tərəfindən öz vəsaitləri hesabına 1 aprel 2020-ci il tarixinədək verilmiş ipoteka kreditləri üzrə risk koefisientinin yarıbayarı (50 faizədək) azaldılmasını;

- Banklara kapitallaşma dəstəyi məqsədilə əvvəlki ilin nəticəsi üzrə dividend ödənişlərinin 2020-ci ilin 30 sentyabr tarixinə qədər təxirə salınmasını və 2020-ci il üzrə aralıq dividendlərin ödənilməməsini;

- 2021-ci ilin 1 yanvar tarixinə qədər istehlak kreditləri üzrə əlavə kapital tələblərinin təxirə salınmasını;

- 2020-ci ilin 30 sentyabr tarixinə qədər kredit təşkilatlarında inspeksiyların, bəzi istisnalarla, təxirə salınmasını təmin etmişdir (Azərbaycan Mərkəzi Bankının təklif etdiyi əlavə dəstəkləyici tədbirlər, № 16, 2020:s.3, <https://uploads.cbar.az/press-releases/4abaa71e03055090a17e75d89.pdf>).

Koronavirus pandemiyası şəraitində iqtisadi fəallığın geriləməsi, biznes və ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalması ödəniş xidmətlərindən istifadəyə mənfi təsir göstərdi. Nağdsız ödəniş xidmətlərinin təşviqi və bu xidmətlər üzrə mövcud xərclərin aşağı salınması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərə alınmışdır:

- “30 sentyabr 2020-ci il tarixinədək banklararası ödəniş sistemlərində banklardan tutulan xidmət haqlarının 50 faizə qədər” endirilməsi;
- Banklar tərəfində müştərilərə göstərilən ödəniş xidmətlərinin tariflərində eyni endirimin təklif edilməsi;
- Ödəniş kartlarından istifadə edən sahibkarlıq subyektlərinin xərclərinin azaldılması üçün 30 sentyabr 2020-ci il tarixinədək alıcı tariflərinin 50 faizədək endirilməsi təklifi.

Müvafiq Sərəncamların yerinə yetirilməsinə məqsədlə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatları üçün müvafiq tənzimləmə qaydaları qəbul edilmişdir. Bu qaydalara müvafiq olaraq, 17 kommersiya bankına kreditlərin restrukturizasiyası tövsiyə edilmişdir. Buraya pandemiyanın neqativ təsirlərinə məruz qalmış fiziki şəxslərin və fərdi sahibkarların dövlət dəstəkli kreditləri daxil idi. Həyata keçirilən digər dəstək tədbiri bankların öz hesabına verilən ipoteka kreditlərini təşviq etmək olmuş, həmin kreditlərin risk dərəcələri yarıbayarı aşağı salınmışdır (100 faizdən 50 faizə). Risk dərəcələrinin azaldılması Kənd Təsərrüfatı yanında fəaliyyət göstərən Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin təminatı ilə verilmiş mikrokreditlərə şamil edilmişdir.

Dəstəkləyici paketlərdən biri də tibb sektoruna tətbiq edilmişdir. Belə ki, tibbi avadanlıq və ləvazimatların istehsalı üçün ayrılan biznes kreditlərinin risk dərəcələri azaldılmışdır.

Koronavirus pandemiyasının mənfi təsirlərini neytrallaşdırmaq və bank

sektorunun dayanıqlığını təmin etmək üçün Mərkəzi Bank requlyativ tədbirləri və dəstək paketləri effektiv olmuş və kommersiya banklarının pandemiyanın fəsadlarından ən az ziyanla çıxması ilə nəticələnmişdir. Bundan əlavə, hökumət və Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş requlyativ çərçivənin son 2 ildə daha da təkmilləşdirilməsi üçün ardıcıl işlər aparılmışdır. Bu istiqamətdə aparılan işlərdə beynəlxalq təcrübə və standartların öyrənilməsi və tətbiqi xüsusilə nəzərə alınmışdır. Banklara müvafiq metodoloji dəstəyin verilməsi və pandemiyanın yaratdığı risklərin idarə edilməsi üzrə tələblərin müəyyən edilməsi öz müsbət təsirlərini göstərmişdir. Bu məqsədlə müvafiq normativlər və sənədlər hazırlanmış, pandemiya şərtlərində banklara əlavə requlyativ yükün düşməməsi üçün əvvəlki illərdə tətbiq edilən qaydalar ləğv edilmişdir.

3.2. Pandemiya şəraitində bank sektorunda müşahidə edilən mənfi və müsbət meyillər

Məlum olduğu kimi, 2020-ci ildə geniş vüsət almağa başlayan koronavirus pandemiyası və həmin ilin sentyabr ayında başlayan Vətən Müharibəsi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bir sıra ciddi çətinliklər yaratmışdır. Lakin Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilən hərtərəfli və məqsədyönlü siyasət, o cümlədən möhkəm iqtisadi potensial nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı və bank sektoru pandemiya şərtlərində dayanıqlığını təmin edə bilmişdir. Azərbaycan hökumətinin Mərkəzi Bank və digər əlaqəli qurumlarla həyata keçirdiyi kordinasiyalı islahatlar bank sektorunda pandemiyanın mənfi təsirlərini neytrallaşdırılması və azaldılmasında əsas rol oynamışdır.

Bununla belə, pandemiya şəraitində Azərbaycanın bank sektorunda bir sıra mənfi və müsbət meyillər müşahidə edilmişdir. Müşahidə edilən başlıca müsbət meyillər ölkədəki qiymət sabilliyi, valyuta tarazlığı və ümumilikdə makroiqtisadi sabitliyin qorunması olmuşdur. 2020-2021-ci illərdə Mərkəzi Bankın yürütdüyü siyasət əsasən qiymət sabitliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Məlum olduğu kimi, qiymət sabitliyi makroiqtisadi sabilliyin əsas sütunlarından biridir.

Məhz Mərkəzi Bankın bu istiqamətdə həyata keçirdiyi effektiv siyasət ümumi

iqtisadi vəziyyətin dayanıqlığının təmin edilməsinin başlıca təminatçısı olmuşdur.

Mərkəzi Bankın müvafiq tədbirləri 2021-ci ildə də davam etmişdir. Pandemiyanın yaratdığı neqativ iqtisadi təsirlər minimallaşdırılmış, böhran əleyhinə tədbirlər, kütləvi peyvədlənmə və sosial izolyasiya məhdudyyətləri sayəsində sosial-iqtisadi həyatda yumşalmalara keçilmişdir. Nəticədə 2021-ci ildə əhali arasında və biznes mühitində iqtisadi fəallıq nisbətən bərpa olunmuş, iqtisadi sektorlarda, o cümlədən də bank sektorunda irəliləyişlər qeydə alınmışdır.

2020-ci ildə kəskin pandemiya şəraitinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti valyuta bazarının sabitliyinin qorunub saxlanılmasında effektiv siyasət yürüdə bilmişdir. Müəyyən zaman kəsiyində dollara tələb artsa da, çevik verilən reaksiya valyuta bazarında sabitliyin təmin edilməsinə səbəb olmuşdur. Buna dünya neft bazarında qiymətlərin artması və dünya valyuta bazarında sabit vəziyyətin yaranması da təsir göstərmişdir. 2021-ci ildə də manat dollar qarşısında möhkəmlənmiş və dollarlaşma nisbəti aşağı düşmüşdür.

2021-ci ildə qlobal miqyasda pandemiyanın nisbətən səngiməsi ilə paralel olaraq dünya iqtisadiyyatının tədrici bərpa prosesləri ilə yadda qalmışdır. Geridə qoyduğumuz ildə özünü göstərən qlobal iqtisadi fəallığın yüksəlməsi fonunda neft qiymətlərinin qalxması “Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatlarının artmasına və manatın məzənnəsinin dayanıqlığının dəstəklənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır”.

Koronavirus pandemiyasının bank sektoruna neqativ təsirləri əsasən 2020-ci ilin birinci yarısında müşahidə edilmişdir. Sekorda ilin ilk yarısında özünü göstərən dalğalanma iyul ayından etibarən stabilləşmə ilə əvəz olunmuşdur. 2020-ci ilin yekunlarına əsasən bank sektoru ili 568 milyon manat xalis mənfəətlə başa vurmuşdur. 2021-ci ildə isə sektorda yalnız 2 bank zərərlə fəaliyyət göstərmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, manatın devalvasiyası dövründə belə bankların sayı 16 olmuş və ya sektorun 50 %-ni əhatə etmişdir. Bu müqayisədən aydın olur ki, Azərbaycan bank sektoru pandemiya dövründə öz maliyyə dayanıqlığını 2015-2016-cı illər devalvasiya böhranına nisbətən daha yaxşı qorumağı bacarmışdır.

Mərkəzi Bankın 2020-ci ilin sonuna olan illik hesabatına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, pandemiya şəraitinə baxmayaraq, görülən tədbirlər kommertiya

banklarının dayanıqlığının qorunub saxlanılmasında effektiv olmuş və sektorda makroiqtisadi stabillik davam etmişdir. Hesabata əsasən il sonuna bank sektorunun kapital adekvatlığı qoyulan minimum tələbi 2 dəfədən artıq üstələmişdir. (2021-ci ilin dekabr ayının hesabatına görə isə kapital adekvatlığı qoyulan minimum tələbi 1,9 dəfə üstələmişdir). Kapital adekvatlığı neqativ zonaya düşən və restrukturiziyası mümkün olmaya 4 bankın (“AtaBank” ASC, “AmrahBank” ASC, “AGBank” ASC və “NBCBank” ASC) lisenziyasının ləğv edilməsi də sektordakı dayaqıqlığa ciddi təsir göstərməmişdir (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, İllik Hesabat, 2020: s.16, <https://uploads.cbar.az/assets/e59b6b4fa5056315f9ab20ea4.pdf>).

Mərkəzi Bank pandemiya şəraitində bankların aktivlərinin keyfiyyət monitorinqini də həyata keçirməyə davam etmişdir. Monitorinq həm sektorun kapitallaşdırılması, həm də sağlamlaşdırılması məqsədləri üçün aparılmışdır. 2020-ci ilin hesabatına əsasən banklar tərəfindən təxminən 132 milyon manat məbləğində səhmdar kapitalı artırılmışdır.

Mərkəzi Bankın 2020-ci ilin illik hesabatına əsasən banklar tərəfindən həmin 1 milyard manatdan çox kredit yenidən strukturizasiya edilmişdir. Restrukturizasiya prosesi 2021-ci ildə də davam etmişdir. Ümumilikdə isə koronavirus pandemiyası şəraitində 1,3 milyard manatdan çox kredit restrukturizasiya olunmuşdur. Restrukturizasiya edilən kreditlərdə əsas pay biznes kreditlərinə (87 faiz) düşmüşdür. İstehlak kreditləri ümumi restrukturizasiyada 9 faiz, ipoteka kreditləri isə 4 faiz paya sahib olmuşdur.

Pandemiya ili olmasına baxmayaraq, Mərkəzi Bankın hökumətlə birgə apardığı dəstəkləyici siyasət nəticəsində 2020-ci ildə bankların kredit aktivliyinin geriləməsinin qarşısı alınmışdır. Belə ki, dördüncü rübün sonuna bankların cəmi kredit portfeli 14 milyard manatdan yuxarı olmuşdur. Düzdür, 2020-ci ildə 2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə kredit portfeli üzrə 5 faiz geriləmə müşahidə olunsa da, 2021-ci ildə bu göstərici xeyli yaxşılaşaraq təxminən 18 faiz artım (17.1 milyard manat) göstərmişdir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik Bülleten, 12.2021:s.16, <https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>).

Cədvəl 3: İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu

İl, ay	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl banklar		Qeyri-bank kredit təşkilatları	
		mln. manat	xüsusi çəkisi %	mln. Manat	Xüsusi çəkisi %	mln. Manat	Xüsusi çəkisi %
2019	15298.2	2561.5	16.7	12339.4	80.7	397.2	2.6
2020	14530.4	2776.5	19.1	11380.5	78.3	373.4	2.6
2021	17119.8	3333.0	19.5	13326.1	77.8	460.7	2.7
01	14587.2	2789.4	19.1	11424.4	78.3	373.4	2.6
02	14619.5	2803.5	19.2	11442.6	78.3	373.4	2.6
03	14728.0	2825.8	19.2	11526.6	78.3	375.7	2.6
04	14987.5	2848.1	19.0	11763.7	78.5	375.7	2.5
05	15067.1	2872.3	19.1	11819.1	78.4	375.7	2.5
06	15258.1	2882.3	18.9	11974.5	78.5	401.2	2.6
07	15367.7	2873.5	18.7	12093.0	78.7	401.2	2.6
08	15608.0	2899.9	18.6	12307.0	78.9	401.2	2.6
09	15957.3	2978.2	18.7	12560.5	78.7	418.6	2.6
10	16415.9	3151.4	19.2	12845.9	78.3	418.6	2.5
11	16700.6	3238.6	19.4	13043.3	78.1	418.6	2.5
12	17119.8	3333.0	19.5	13326.1	77.8	460.7	2.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>).

Pandemiya şərtlərində iqtisadi sektorlara kredit qoyuluşlarında dövlət banklarının payı artdığı halda, özəl bankların payı azalmağa doğru getmişdir. Ümumilikdə götürükdə isə, kredit qoyuluşları üzrə bankların mövqeyində ciddi geriləmə müşahidə edilməmişdir.

Pandemiya şərtlərində bankların ipoteka portfelində də artım müşahidə edilmişdir. Bu göstərici üzrə artım 13 faiz təşkil etmişdir. Biznes kreditlərinin həcmində dəyişiklik müşahidə olunmasa da, istehlak portfelində təxminən 6 faizlik azalma müşahidə edilmişdir.

Mərkəzi Bank tərəfindən kommersion banklarına yönəlik dəstəkləyici tədbirlər paketi pandemiya şərtlərində sektorun ani likvidlik əmsalına öz müsbət təsirini göstərmişdir. 2020-ci ilin son rübünün rəqəmlərinə əsasən likvidlik əmsalı təxminən 61 faiz olmuşdur ki, bu da requlyator tərəfindən qoyulan minimum tələbi (30 faiz) iki dəfə üstələməkdədir.

“2020-ci ilin əvvəlindən etibarən manatla pul bazası 7,1% artmışdır. İl ərzində pul kütləsinə təsir edən əsas amil dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərindən asılı olaraq

formalaşan vahid xəzinə hesabının dəyişməsi olmuşdur. Pandemiya zamanı Mərkəzi Bankın iqtisadiyyata lazımi likvid dəstəyi verməsi də pul kütləsinə təsir etmişdir. Ümumilikdə, pul siyasətinin yumşaldılmağa başladığı 2018-ci ilin əvvəlindən pul kütləsi 52% artmışdır” (Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2021-ci il üçün bəyanatı, 2020, <https://marja.az/65557/merkezi-bankin-2021-ci-il-ucun-beyanati>). 2021-ci ilin noyabr ayının yekununa əsasən manatla pul bazasında 5,3 faiz artım qeydə alınmışdır.

İqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən uçot dərəcəsi 2018-2020-ci illər ərzində mərhələli olaraq, on altı dəfə azaldılaraq 15%-dən 6,25%-ə salınmışdır. Bununla belə, 2021-ci ilin ilk 6 ayında uçot dərəcəsinə toxunulmamışdır. 2021-ci ilin ikinci yarısından, sentyabr, oktyabr və dekabr aylarında inflyasiyanın yüksəlməsinə adekvat olaraq uçot dərəcəsi üç dəfə artırılaraq 7,25%-ə qaldırılmışdır.

Banklararası bazarda faiz dərəcələri, eləcə də depozitlər və kreditlər üzrə faiz dərəcələri risk mükafatları və monetar yumşalma arasında balanslaşdırılmışdır. Ümumilikdə, 2018-ci ilin yanvar ayından manatla yeni kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 5,5 faiz bəndi azalmışdır. Real sektorda pandemiya ilə ağırlaşan risklər faiz dərəcələrinin daha da azaldılmasını məhdudlaşdırmışdır.

2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə bank xidmətlərinə tələbat yüksəlmişdir. Bunun başlıca səbəbi pandemiya şərtlərinin yumşalması fonunda iqtisadi fəallığın və isehlakın artması olmuşdur. 2021-ci ili noyabr ayına qədərki dövrdə bank sektorunun aktivlərində 11 faiz, kredit portelində 15 faiz artım qeydə alınmışdır. Biznes subyektlərinin kreditləşməsində 12,4 faiz, istehlak kreditlərində 20,2 faiz, ipoteka kreditlərində isə təxminən 17 faiz artım müşahidə edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün bəyanatı, 2021: s.7, <https://uploads.cbar.az/assets/ff08dc2a6d47f5636f74ad50b.pdf>).

Yuxarıda qeyd edilən amillər bankların ən etibarlı maliyyə dayağı olan depozit və əmanət porfellərinin artımına da təsir göstərmişdir. 2021-ci ilin noyabr ayının sonuna bank sektorunun depozit portfeli təxminən 20 faiz, sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər istisna olmaqla əhalinin əmanətləri 10,4 faiz artmışdır. Manatla olan əmanətlərin həcmində 30 faiz civarında artım olduğu halda, xarici

valyutada əmanətlərin həcmi təxminən 9 faiz azalmışdır.

2020-2021-ci illərdə depozitlərin dollarlaşmasında əvvəlki illərdə olduğu kimi azalma müşahidə edilmişdir. Pandemiyanın sürətlənməyə başladığı 2020-ci ilin mart ayında xarici valyutada saxlanılan əmanət və depozitlər cəmi əmanət və depozitlərin təxminən 57 faizini təşkil etsə də, artıq həmin ilin noyabr ayında bu göstərici təxminən 50 faizə enmişdir. 2021-ci ilin noyabr ayında bu göstərici 51 faiz olmuşdur. Fiziki şəxslərin dollarda saxlanılan əmanətləri isə 2020-ci ilin noyabr ayında cəmi əmanətlərin təxminən 53 faizini, 2021-ci ilin noyabr ayında təxminən 42 faizini təşkil etmişdir. 2021-ci ilin noyabr ayında kreditlərin dollarlaşma səviyyəsi təxminən 27 faiz civarında olmuşdur. 2021-ci ildə artan dedollarizasiya meyli manatın məzənnəsinin dollar qarşısında möhkəmlənməsi üçün müsbət amillərdən hesab edilə bilər.

Mərkəzi Bank 2020-ci ildə bank sektorunun sağlamlaşdırılması üçün bir sıra addımlar atmışdır. Hələ manatın devalvasiyası dövründə maliyyə dayanıqlığını itirmiyə başlamış və göstəriciləri pandemiya şərtlərində daha da pisləşən dörd bankın lisenziyalarının geri çağırılması bu addımlardan ən başlıcası idi. Bu banklarda yerləşdirilən əmanətlərin qaytarılması istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilib və 2020-ci ildə 600 milyon manatdan çox vəsait geri qaytarılmışdır. Pandemiyanın real sektorda yaratdığı vəziyyət kreditləşmənin intensivliyinə təsir göstərən başlıca faktor olmuşdur. Sahibkarlıq təsərrüfatlarının maliyyə maliyələşməsini stimullaşdırmaq üçün Mərkəzi Bank bank ictimaiyyətinin nümayəndələri və sahibkarlarla qarşılıqlı fəaliyyət üçün fəal platforma yaratmışdır. 2020-ci ildə bağlanan banklar olmadan sektordakı ipoteka kreditlərində 12 faiz, biznes kreditlərində isə 1 faiz artım müşahidə edilmişdir, istehlak kreditlərində isə 4,5 faiz azalma qeydə alınmışdır. İlin əvvəlindən bankların sənayeyə kredit qoyuluşları 43,3 faiz artım göstərmiş, biznes portfelindəki payı isə 18,4 faizdən 26,1 faizə yüksəlmişdir. Bundan əlavə, 2020-ci ilin 11 ayı ərzində yüksək multiplikativ effektiv tikinti sahəsinə yönəldilmiş kredit qoyuluşları 9,1 faiz artmış, onların portfeldəki payı 11,9 faizə çatmışdır (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün bəyanatı, 2021: s. 6, <https://uploads.cbar.az/assets/ff08dc2a6d47f5636f74ad50b.pdf>).

Pandemiya ilə əlaqədar həyata keçirilən sosial izolyasiya tədbirləri nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin və əhalinin borclarına lazımi xidmət göstərmək imkanları azalmışdır ki, bu da kredit portfelinin keyfiyyətinə öz əksini tapmışdır. Lakin pandemiya dövründə vaxtı keçmiş kreditlərin həcmində ciddi artım qeydə alınmamışdır. Belə ki, 2020-2021-ci illərdə kredit təşkilatlarının cəmi kredit qoyuluşlarından vaxtı keçmiş kreditlərin payı, demək olar ki, mütəmadi olaraq azalmışdır.

Şəkil 1: Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları (dövrün sonuna)

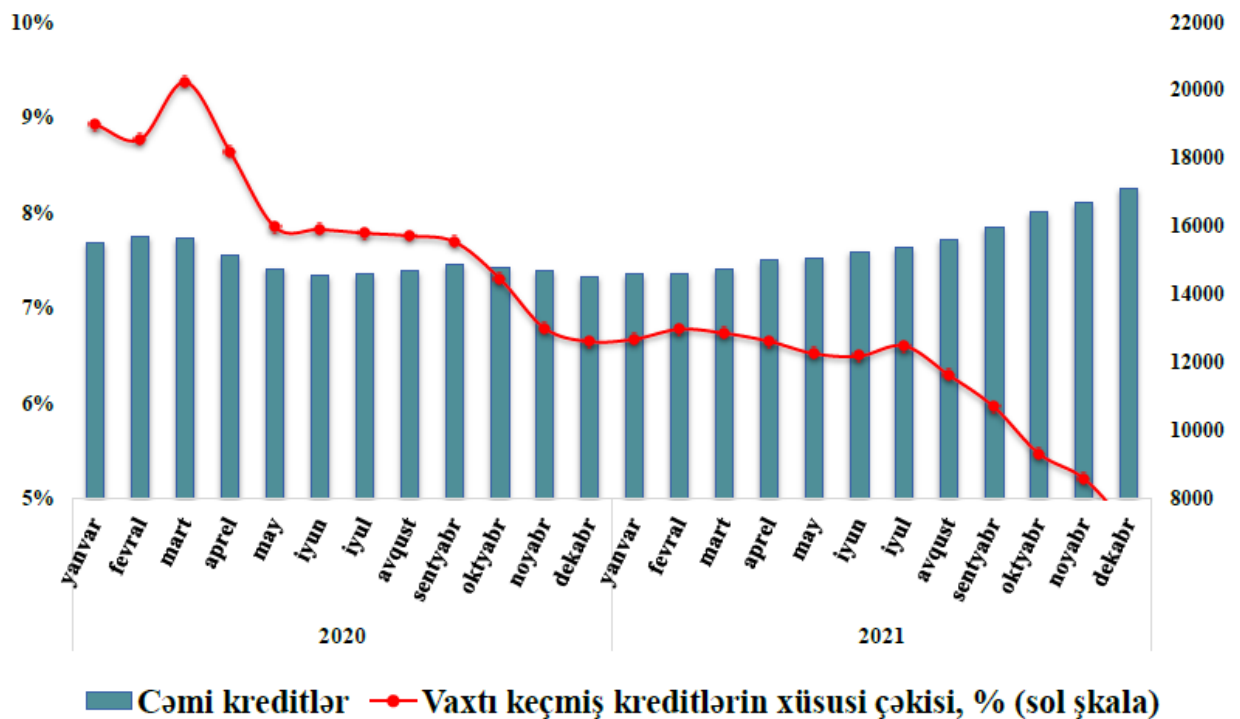
İl, ay	Cəmi	o cümlədən:		Milli valyutada kreditlər				
		vaxtı keçmiş	Cəmi kreditlər	o cümlədən:		Uzun müddətli	o cümlədən:	
				vaxtı keçmiş	Qısa müddətli			vaxtı keçmiş
2013	15422.9	792.8	11076.7	627.4	2297.4	287.9	8779.3	339.5
2014	18542.6	976.3	13505.7	767.6	2494.2	301.0	11011.5	466.5
2015	21730.4	1508.5	10994.5	840.2	1773.8	268.2	9220.7	572.0
2016	16444.6	1472.6	8663.1	682.4	1362.4	147.3	7300.8	535.1
2017	11757.8	1626.7	6953.6	789.3	1030.6	164.5	5923.0	624.8
2018	13020.3	1585.0	8073.6	774.1	1510.2	157.9	6563.3	616.2
2019	15298.2	1273.1	10000.8	702.4	1659.6	106.0	8341.2	596.4
2020	14530.4	893.1	10204.0	653.9	1754.2	94.6	8449.8	559.2
01	15513.6	1306.9	10007.4	728.4	1642.3	108.9	8365.1	619.5
02	15696.4	1297.8	10197.4	730.1	1688.0	108.0	8509.3	622.1
03	15637.4	1398.8	10443.6	777.8	1797.0	116.9	8646.6	660.9
04	15146.8*	1232.4	10179.2	745.8	1802.2	128.2	8377.0	617.6
05	14765.7*	1084.8	9928.5	657.7	1780.3	107.2	8188.2	550.5
06	14550.7	1065.5	9897.8	656.2	1738.2	104.2	8159.6	552.0
07	14585.3	1062.4	9913.9	665.3	1741.5	107.5	8172.4	557.8
08	14885.1	1065.4	10044.6	662.6	1756.9	104.4	8287.6	558.2
09	14873.7	1069.5	10211.3	672.7	1740.3	107.2	8471.1	565.5
10	14785.9	1008.5	10254.3	678.3	1722.1	113.4	8532.2	564.9
11	14681.3	922.9	10272.8	655.9	1773.4	97.3	8499.4	558.6
12	14530.4	893.1	10204.0	653.9	1754.2	94.6	8449.8	559.2
2021	17119.8	719.4	12696.5	531.8	2246.0	80.6	10450.5	451.2
01	14587.2	900.4	10299.5	647.6	1798.0	96.8	8501.5	550.7
02	14619.7	917.5	10407.7	666.8	1861.6	96.5	8546.1	570.3
03	14728.0	918.2	10575.0	668.9	1896.8	93.2	8678.2	575.7
04	14987.5	921.5	10836.4	699.3	1929.2	108.3	8907.2	591.0
05	15067.1	906.9	10927.0	685.5	1933.2	92.7	8993.8	592.8
06	15258.1	914.6	11148.4	694.1	1964.5	93.6	9183.9	600.5
07	15367.7	937.5	11251.5	712.3	2013.6	94.5	9238.0	617.8
08	15608.0	904.2	11428.7	687.5	2014.8	94.2	9411.9	593.4
09	15957.3	871.1	11707.9	660.7	2074.1	89.8	9633.8	570.9
10	16415.9	815.9	11913.5	597.9	2140.5	84.7	9773.0	513.3
11	16700.6	786.3	12271.3	571.5	2244.6	85.6	10026.7	485.9
12	17119.8	719.4	12696.5	531.8	2246.0	80.6	10450.5	451.2

Mənbə: Mərkəzi Bankın statistik bülleteni (<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>, 12.02.2022)

2019-cu ilin statistik məlumatlarına nəzər yetirdikdə məlum olur ki, vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit portfelindəki xüsusi çəkisi illik 6.1 (893 milyon

manat) faiz olmuşdur. 2020-ci ilin yanvar ayında bu göstərici 8.4 faiz (1 milyard 307 milyon manat) təşkil etmiş, fevral ayında azalmış (8.3 faiz), mart ayında isə 8.9 faizə (1 milyard 387 milyon manat) yüksəlmişdir. 2020-ci ilin aprel ayından etibarən isə vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit portfelindəki xüsusi çəkisində davamlı azalma müşahidə edilmişdir. Xüsusilə 2020-ci ilin noyabr ayından etibarən problemlı kreditlərin həcmi 1 milyard manat səviyyəsindən aşağı düşmüşdür. Ümumilikdə isə vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit portfelindəki xüsusi çəkisi 2019-cu il ilə (8.3 %) müqayisədə 2020-ci ildə 1.8 faiz bəndi azalaraq 6.1 (893 milyard manat) faizə düşmüşdür. Buraya bank olmayan kredit təşkilatları və kredit ittifaqlarının da göstəriciləri daxildir.

Şəkil 2: Vaxtı keçmiş kreditlərin bank kreditlərinin həcmindəki payının qrafik təsviri

Mənbə: Mərkəzi Bankın statistik bülleteni (<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>, 12.02.2022)

2021-ci ildə də vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit qoyuluşlarındakı payında azalma müşahidə edilmişdir. İl boyu (nisbi dalğalanmalarla) davam edən azalma nəticəsində “2021-ci ilin dekabr ayında vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit portfelindəki xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1.9 faiz bəndi azalaraq 4.2 faizə (719 milyard manat) düşmüşdür. Buraya bank olmayan kredit

təşkilatları və kredit ittifaqlarının da göstəriciləri daxildir. Ümumilikdə isə vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit portfelindəki xüsusi çəkisi 2019-cu ilin dekabr ayından 2021-ci ilin dekabr ayına qədər 4.1 faiz bəndi (1 milyard 273 milyon manatdan 719 milyon manata qədər) azalmışdır”.

2020-2021-ci illərdə (kredit ittifaqları və bank olmayan kredit təşkilatları istisna olmaqla) banklar tərəfindən verilmiş kreditlərin həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin payı yalnız 2020-ci ilin mart ayında, yəni sərt qapanma və karantin tədbirlərinin başladığı vaxtda ən yüksək həddə olmuş, digər aylarda isə (bəzi dalğalanmalar istisna olmaqla) stabil azalma müşahidə edilmişdir. Qrafikdən də görüldüyü kimi, bu göstərici üzrə xüsusilə 2021-ci ilin iyul ayında etibarən müntəzəm azalma qeydə alınmış, dekabr ayında isə bank kreditlərində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi 5 faizdən də aşağı düşmüşdür.

Beləliklə, koronavirus pandemiyası kredit təşkilatlarının cəmi kredit qoyuluşlarındakı vaxtı keçmiş kreditlərin payının yüksəlməsinə səbəb olmamışdır. Gözləntilərin əksinə bu göstərici üzrə mütəmadi azalma müşahidə edilmiş və bankların kredit portfelində vaxtı keçmiş kreditlərin payı son 10 ildə ən aşağı səviyyəyə enmişdir.

Xüsusilə, nəzərə alsaq ki, 2017-ci (13.8 %) və 2018-ci illərdə (12.2 %) vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi çox yüksək olmuşdur, pandemiya dövründə problemlə kreditlərin həcmindəki azalma bank sektorunun kredit strukturunda böhranlı vəziyyətlərə qarşı dayanıqlığın artdığını göstərməkdədir. Bununla yanaşı, “Fiziki şəxslərə verilmiş problemlə kreditlərin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı” ilə həyata keçirilən tədbirlər problemlə kreditlərin ümumi kredit portfelindəki payının davamlı olaraq azalmasına gətirib çıxararaq bankların kredit portfelinin sağlamlaşmasına səbəb olmuşdur.

Mərkəzi Bankın requlyativ tələblərindən xeyli yüksək olan kapital adekvatlığı ödəmə qabiliyyəti məhdud olan kreditorların itkilərini ödəmək üçün kifayət etmişdir. 2020-ci ilin noyabr ayına qədər banklar tərəfindən 116,7 mln. manat səhmdar kapital artırılmışdır.

2020-ci ildə bank sektorunun likvid aktivləri 9 milyon manat, bank

sistemindəki ani likvidlik əmsalı isə 59% təşkil edib ki, bu da normadan, demək olar ki, 2 dəfə çoxdur. 2021-ci ilin son rübünün hesabatına əsasən isə, Azərbaycanın bank sektorunun likvid aktivlərinin həcmi təxminən 14 milyard manat olmaqla, əvvəlki illə müqayisədə 32,4 faiz artım göstərmişdir. Cəmi aktivlərdəki payı isə 33,1% olmuşdur. 2021-ci ildə də bank sistemindəki ani likvidlik əmsalı 62 faiz təşkil etmişdir ki, bu da normadan yenə də 2 dəfə çoxdur. Bankların likvid aktivlərinin yarısından çoxu (4.2 milyard dollar) xarici valyutada saxlanılmaqdadır.

Pandemiya ilə bağlı yaranmış vəziyyət bank sektorunun, əhalinin və biznesin rəqəmsallaşmasını yenidən ön plana çıxarmışdır. 2020-ci ildə nağdsız ödəniş şəbəkəsinin tətbiqinin genişləndirilməsi və bankların innovasiyaya əsaslanan xidmət çeşidinin artırılması qeyri-rəsmi iqtisadi dövriyyənin və nağdsız ödənişlərin azalmasına gətirib çıxarmışdır. 2020-ci ildə əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ödəniş kartlarından istifadə etməklə ölkədaxili nağdsız əməliyyatların həcmi 34 faiz, təmassız ödənişlər 5,2 dəfə, internet və mobil bankçılıq üzrə hesablaşmaların həcmi müvafiq olaraq 65 faiz və 90 faiz artmışdır.

Kart bazasının genişləndirilməsi və nağdsız ödənişlərin artırılması fəaliyyəti 2021-ci ildə davam etmişdir. Ötən ildə təmassız ödəniş kartlarının sayı 2020-ci ilin on bir ayı ilə müqayisədə 2 dəfə, müvafiq POS-terminalların sayı isə 29% artmışdır. 2021-ci ilin on bir ayında kartlarla aparılan ölkədaxili nağdsız əməliyyatlar əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 75.4% artmışdır.

2021-ci ilin əvvəlindən noyabr ayına qədər internet və mobil bankçılıq üzərindən həyata keçirilən nağdsız əməliyyatların həcmi 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 161 faiz artmış və ya həmin göstəricini 3.8 dəfə üstələmişdir.

Pandemiyanın genişlənməsi fonunda Mərkəzi Bank tərəfindən tətbiq edilən müvəqqəti requlyativ yumşaldılmalar və bəzi güzəştlər təsərrüfat subyektləri üçün mənfi nəticələri məhdudlaşdırmış, borcalanların maraqlarının qorunmasına, kreditləşmənin davam etməsinə və maliyyə sektorunun dayanıqlığına pozitiv təsir göstərmişdir.

Pandemiya şərtlərində bank sektoru üçün normativ-hüquqi bazanın tədricən beynəlxalq standartlara (Bazel III) adaptasiya edilməsi, eləcə də banklarda risklərin

idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilmişdir.

3.3. Pandemiya şəraitində və sonrakı dövrdə Azərbaycan bank sektorunun inkişaf perspektivləri

Pandemiya şərtlərində Azərbaycan bank sektorunun ümumi vəziyyətini, müsbət və mənfi meyillərini analiz etdikdən sonra, ölkənin bank sisteminin gələcək inkişaf perspektivlərinə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olar.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün elan etdiyi hədəflərə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi növbəti illərdə də başlıca istiqamət inflasiyasının müəyyən edilmiş hədəf çərçivəsində saxlanılması, qiymət sabilliyi və makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsidir. Bu hədəflərə çatmaq üçün Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul siyasəti və əlbəttə, bank sektorunun stabil inkişafı mühüm rol oynayır. Nəzərə alsaq ki, son aylarda dünya neft bazarında qiymətlər yüksələn xətt üzrə gedir, o zaman gəlirli tədiyyə balansı və dövlət büdcəsinə transferlərin artması hesabına Azərbaycanın valyuta bazarı daha da dayanıqlı vəziyyətə gələcəkdir. Bu vəziyyət bank sektorunda manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsinə müsbət yöndən təsir edəcək, o cümlədən iqtisadi sektorların kreditləşməsinə stimullaşdıracaqdır.

Bütün bu proseslər maliyyə sektorunun dayanıqlılığının dəstəklənməsi, maliyyə inklüzivliyinin təmin edilməsi, sığorta və kapital bazarlarının dərinliyinin artırılması, milli ödəniş sisteminin təhlükəsiz, fasiləsiz və davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsinə töhfələr verəcəkdir. Eyni zamanda maliyyə-bank sisteminin əhəmiyyətinin artırılması və təmassız-nağdsız ödənişlərin təşviq edilməsi istiqamətində son illərdə həyata keçirilən tədbirlərin yeni islahatlar çərçivəsində daha da sürətləndirilməsi sektorun perspektiv inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, neftdən gələn və qiymət yüksəldikcə artan gəlirlərin Neft Fondu vasitəsilə dövlət büdcəsinə transfer olunması növbəti illərdə qiymət sabilliyinin və manatın məzənnəsinin dayanıqlılığının başlıca təminatçısı olacaqdır. Bununla belə, daha uzun müddətdə valyuta bazarının tarazlığı və manatın

dayanıqlığı üçün xarici valyuta əsaslı gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi istiqamətində islahatların genişləndirilməsini vacib amillərdəndir.

Orta vədədə Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarının əhatəsini genişləndirməsi, aktiv pul bazarını formalaşdırması, nağd-kölgə iqtisadiyyatını məhdudlaşdırması, valyuta bazarında təklif kanallarını şaxələndirməsi, effektiv makroiqtisadi koordinasiyanı gücləndirilməsi kimi istiqamətlərdə perspektivlər mövcuddur. Bütün bunların həyata keçirilməsi və maliyyə-bank sektorunun sağlamlaşdırılması Mərkəzi Bankın 2022-2026 gündəliyində duran başlıca məsələlərdəndir.

Növbəti illərdə bank sektorunun prudensial tənzimlənmə və nəzarət çərçivəsinin Bazel II və Bazel III standartlarına uyğunlaşdırma işlərinin davam etdiriləcəyi Mərkəzi Bank tərəfindən elan edilən başlıca hədəflər sırasındadır. Həmçinin banklarda idarəçilik mexanizminin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq təcrübədə təsdiqini tapmış standartlara uyğunlaşdırılması, korporativ idarəetmə və məsuliyyət potensialının artırılması, risk idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi perspektiv hədəflərə daxildir.

Azərbaycan bank sektorunun mövcud potensialı və təhlillərin nəticəsində qeyd etmək olar ki, növbəti illərdə sistem təkmilləşdirmələri sayəsində daha effektiv nəticələrə nail olmaq mümkündür. Uzunmüddətli kreditləşmə imkanlarının daha da artırılması və dəstəklənməsi sektorun maliyyə dayanıqlığı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mövcud pandemiya şərtlərinə baxmayaraq, uzun müddətli kredit portfelində geriləmə müşahidə edilməmiş, əksinə artım qeydə alınmışdır. 2021-ci ilin birinci rübünün rəqəmlərinə əsasən uzunmüddətli kreditləşmənin ümumi kredit portfelindəki payı 83 faiz civarında olmuşdur. Bu göstərici ölkənin bank sektorunun makroiqtisadi cəhətdən sağlamlaşması və keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsinə göstərməkdədir. Yaxın və orta perspektivdə uzunmüddətli kreditlərin ümumi kredit portfelindəki həcmnin qorunub saxlanılması və təşviq edilməsi prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır (Azertac, 2021, <https://azertag.az/>).

Son illərdə müşahidə edilən dedollarasiya prosesi də Azərbaycanın bank sektorunun inkişaf perspektivləri baxımından müsbət amillərdəndir. Bu

tendensiyanın qorunub saxlanması ölkədəki qiymət stabilliyi və manatın məzənnəsinin dayanıqlığı baxımından əhəmiyyətlidir. Manatla verilmiş kreditlərin ümumi kredit portfelindəki payının növbəti illərdə də artması bank sektorunda risklərin minimallaşdırılmasında imkanlarını genişləndirəcəkdir.

Əhalinin sektora inamının artmasının başlıca göstəricilərindən biri də son illərdə banklarda yerləşdirilmiş əmanət və depozitlərin həcmindəki artımdır. 2020-ci ildə dörd bankın lisenziyası ləğv edilməsinə baxmayaraq, hüquqi və fiziki şəxslərin əmanət və depozitlərinin həcmindəki artım 2021-ci ildə də qeydə alınmışdır. Bu tendensiyanın qorunub saxlanması və xüsusilə, əmanət və depozit portfellerində manatın həcmində artması bank sektorunun gələcək inkişaf dinamikası baxımından əhəmiyyətlidir.

Əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin bank kreditlərinə çıxış imkanlarının artırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi də sektorun inkişafı baxımından perspektivlərə daxildir. Bankların maliyyə dayanıqlığının başlıca təminatçısı olan əmanət və depozitlərin strukturundakı artım bu perspektivin həyata keçirilməsi imkanlarını genişləndirir. Bu məqsədlə, boralanların və borcverənlərinin hüquqlarını müdafiə mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi, uzunvədəli maliyyələşmə resurslarının çoxaldılması, risk idarəçiliyi mexanizminin inkişaf etdirilməsi, nağd-kölgə iqtisadiyyatının məhdudlaşdırılması tədbirləri yaxın gələcəkdə bank sektorunun daha da sağlamlaşdırılması və şəffaflığının artırılması üçün mühüm amildir.

Azərbaycan maliyyə-bank sektorunda milli ödəniş sisteminin davamlılığı, təhlükəsiz fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi yaxın və uzun vədəli prioritetlərə daxildir. Bu baxımdan ISO20022 beynəlxalq standartlarının tətbiqinin genişləndirilməsi, nağdsız ödənişlər sistemi üçün API standartlarının işlənilməsi, bankların kiber hücumlardan qorunma səviyyəsinin artırılması yaxın gələcək üçün diqqət mərkəzində olan başlıca məsələlərdəndir.

Məlum olduğu kimi, müasir dünyanın yeni reallıqlarına daxil olan kriptovalyutalar və blokçeyn texnologiyaları günbəgün inkişaf etməkdədir. Ölkələrin mərkəzi bankları bu kimi yeni nəsil valyutaların törədə biləcəyi risklərə

qarşı daha rahat ödəmə sistemləri və rəqəmsal valyutalar üzərində işləyirlər. Azərbaycanın bank sistemi də bu istiqamətdə lazımi addımlar atmaqdadır. Yaxın prespektivdə inkişaf etmiş ödəniş sistemi üçün Mərkəzi Bankın Rəqəmsal Valyutasının (MBRV) reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə ilkin qiymətləndirmənin aparılması, valyutanın məqsəd və hədəflərinin müzakirə və müəyyən edilməsi, prosesin başlaması üçün maraqlı subyektlərin cəlb olunması, hüquqi tərəflərin işlənilib hazırlanması və s. planlaşdırılmışdır.

Azərbaycanın bank sistemində tətbiq edilən innovativ texnologiyaların inkişaf etdirilməsi gələcək çağırışlar və prespektivlər baxımından əhəmiyyətlidir. Artıq bütün ölkələr üzrə nağdsız ödənişlərin miqyası günbəgün artmaqdadır. Ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində son illərdə həyata keçirilən islahatların davam etdirilməsi zəruridir. Ödəniş sistemlərində QR kodların tətbiqi, mobil və onlayn bankçılıq xidmətlərinin köçürmə, qeydiyyat, ödəniş funksionallığının daha da artırılması dünya bank sistemlərinə inteqrasiya baxımından diqqətə alınmalıdır. Koronavirus pandemiyasının yaratdığı yeni reallıqlar bank sektorunun gələcəyi üçün rəqəmsal texnologiyaların, transformasiyaların inovativ həllərin, sürətli və təmassız ödəniş xidmətlərinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərməkdədir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işində bir sıra əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir.

Birinci fəslin ikinci sualında (1.2) qlobal bank və maliyyə xidmətləri sənayesində son illərin başlıca inkişaf meyil və yenilikləri araşdırılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Bank və maliyyə xidmətləri sənayesi texnologiya tərəfindən getdikcə daha çox idarə olunacaq gələcəyə hazırlaşmaq üçün diqqətini innovasiyaya yönəltməkdədir. Bu yeniliklərə təkan verən əsas tendensiyalar arasında davam edən rəqəmsal transformasiya, FinTech ilə əməkdaşlıq və süni intellekt və robot texnikasının artan rolu daxildir. Müştəri seçimləri, demoqrafik göstəricilər və həyat təzi dəyişdikcə banklar və maliyyə institutları özlərini çevik texnologiya şirkətləri kimi yenidən formalaşdırmalıdırlar.

Birinci fəslin üçüncü sualında (1.3) bank sisteminin iqtisadi inkişafdakı rolu təhlil edilmiş və aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

- Bank sisteminin inkişafı ilə ölkələrin iqtisadi inkişafı arasında düzmütənasib əlaqə mövcuddur. Bank sektoru məhsuldar investisiyaları maliyyələşdirməklə adambaşına düşən gəlirin və iqtisadi artım tempinin yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

İkinci fəslin birinci sualında (2.1) Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiyaya qədərki dövrdə vəziyyətinin təhlili aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı ölkənin bank sektoruna və makroiqtisadi sabitliyinə ciddi təsir göstərdi. Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları azaldı, problemlı kreditlərin xüsusi çəkisi artdı və banklar kapitallaşma problemləri ilə üzləşdilər. 2014-cü ildə dünya neft bazarında baş verən böhran Azərbaycan bank sektoruna ciddi zərbə vurdu.

- Azərbaycan hökuməti milli valyutanı və makroiqtisadi sabitliyi qorumaq məqsədilə mövcud valyuta ehtiyatlarını sərf etmək yolunu tutsa da, daha sonra manatı ucuzlaşdırmalı oldu. Milli valyuta 2 dəfə kəskin devalvasiyaya uğradı. Mərkəzi bank 13 ayda 10 milyard ABŞ dolları valyuta ehtiyatı itirdi.

- Devalvasiya dövründə ölkədə fəaliyyət göstərən bankların təxminən 1/3-i (13

bank), bank olmayan kredit təşkilatlarının 8,3%-i bazarı tərk etməyə məcbur oldu. Bank sektoru sürətlə dollarlaşdı. Depozitlərin dollarlaşması 2016-cı ilin sonuna 75,6%-ə qədər, kreditlərin dollarlaşması isə 50 %-ə qədər qalxdı. Bank sektorunun aktivlərinin strukturunda kreditlərin payı azaldı. Manatın dəyərdən düşməsi Azərbaycan bank sektorunda mövcud resursların daha sərt formada təmərküzləşməsinə gətirib çıxardı. Birinci devalvasiyadan sonra ölkənin bank sektoru resurs təmərküzləşməsində orta səviyyədən yüksək səviyyə keçid etdi.

- Əhalinin gəlirləri azaldı, mal və xidmətlərin bahalaşması nəticəsində alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşdü, sahibkarlıq subyektləri ciddi ziyanla üzüzə qaldı. 2017-ci il Azərbaycan bank sektoru artım göstəriciləri ilə yadda qalmışdır. Bankların məcmu kapitalında təxminən 8 faiz, əhalinin əmanətlərində 23 faiz, kredit qoyuluşlarında 8 faiz, bank aktivlərində isə 9 faizə yaxın artım qeydə alınmışdır.

- 2018-2019-u illərdə ölkənin bank sektorunda müəyyən qədər sabit vəziyyət müşahidə edilib və bir sıra göstəricilər üzrə müəyyən irəliləyişlər qeydə alınmışdır. Mərkəzi Bankın məlumatlarına nəzər saldıqda məlum olur ki, iki il ərzində sektordakı başlıca tendensiyalar kapital çatışmazlığının azaldılması, kredit qoyuluşunda bəlli canlanma, əmanətlərə görə faiz dərəcələrinin aşağı salınması, banklarda izafə likvidliyin çoxalması və bankların alternativ gəlir mənbələrinə üsünlük vermələri yönündə olub.

- Bank sektorunda resurs təmərküzləşməsi 2018-2019-cu illərdə də davam edib. 2019-cu ildə 5 bankın bazar payı ikinci rübün sonunda 66.5 faizə yüksəlib. Bankların aktivlərinin azalması tendensiyası 2018-ci ildə öz yerini artıma verib. 2019-cu ilin 10 ayının yekunlarına görə də, aktivlər ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6% artmışdır.

- 2018-ci ildə bank sektorunun dollarlaşma səviyyəsi aşağı düşməyə başlamışdır. 2019-cu ildə bank sektorunun dollarlaşmasında azalma tendensiyası davam etmişdir. Əksdollarlaşma həm kredit, həm də depozit cəlbində qeydə alınmışdır. 2015-ci ildə 2006-cı ildən bəri ən yüksək dollarlaşma səviyyəsinə (49,4%) çatan kredit qoyuluşları sonrakı illərdə manatın məzənnəsinin sabitliyi fonunda azalmışdır.

İkinci fəslin ikinci sualında (2.2) Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun pandemiya şəraitində təhlili aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- Pandemiyadan öncəki dövrdə olduğu kimi pandemiya dövründə də bank resurslarının təmərküzləşməsi artmışdır. Bank resurslarının ölkənin bir neçə aparıcı bankının əlində cəmləşməsi əsasən bank aktivləri, depozitlər və kredit qoyuluşları üzrə müşahidə edilmişdir. Resurslarda təmərküzləşmə meylinin əsası manatın kəskin devalvasiyaya uğradığı 2014-2016-cı illərdə qoyulmuş və pandemiya dövründə də azalmamışdır.

- Pandemiya şəraitində Azərbaycan bank sektorunda müşahidə edilən müəyyən müsbət meyillərə misal olaraq ümumi bank kapitalının artmasını, bankların filalları və işçilərinin sayında artımı qeyd etmək olar. Lakin bu prosesin dövlətin sektora verdiyi dəstəkdən qaynaqlandığına da qeyd etmək lazımdır.

- Bank sektorunda canlanma sərt karantin tədbirlərinin yumşalması ilə intensivləşmişdir. 2021-ci ilin əvvəlindən bank sektorunun cəmi aktivləri, cəmi öhdəlikləri və balans kapitalı müvafiq olaraq 20 %, 22.4 % və 5.7 % artmışdır.

- 2021-ci ilin dekabrında ilin əvvəli ilə müqayisədə bankların kredit portfelində 17.7 faiz artım qeydə alınmışdır. Bankların öhdəlik strukturunda depozit portfeli əvvəlki illərdə olduğu kimi yüksək olmuşdur – cəmi öhdəliklərin təxminən 80 faizini depozit portfeli təşkil etmişdir.

- Koronavirus pandemiyası kredit təşkilatlarının cəmi kredit qoyuluşlarındakı vaxtı keçmiş kreditlərin payının yüksəlməsinə səbəb olmamışdır. Gözləntilərin əksinə bu göstərici üzrə mütəmadi azalma müşahidə edilmiş və bankların kredit portfelində vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2021-ci ilin dekabr ayında son 10 ildə ən aşağı səviyyəyə enmişdir.

- Əhalinin banklarda olan əmanətləri 2021-ci il dekabr ayında əvvəlki ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 12.3 % artaraq öz tarixi ərzində ən yüksək həddə çatmışdır. Fiziki şəxslərin banklarda olan əmanətlərinin dollarlaşması əvvəlki illə müqayisədə 9.8 faiz azalaraq 41 faiz civarında olmuşdur.

- 2021-ci ildə dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayında öncəki illə müqayisədə 19.6 faiz artım qeydə alınmışdır. Bu artım debet kartlarında 19 faiz, kredit

kartlarında 28 faiz müşahidə edilmişdir. Ödəniş kartlarının sayının artması nağdsız ödənişlərin artması öz müsbət təsirini göstərmişdir. Nəticədə ölkədaxili nağdsız əməliyyatların həcmi 2020-ci illə müqayisədə 83 faiz artmışdır.

- 2021-ci il bankların ödəniş xidməti şəbəkəsi üzrə də davamlı artımla yadda qalmışdır. 2021-ci ilin dekabr ayının sonuna olan məlumatlara əsasən əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə bankomatların sayında 7.1 faiz, POSterminalların sayında isə 6.7 faiz artım qeydə alınmışdır.

Üçüncü fəslin birinci sualında (3.1) pandemiya şəraitində Mərkəzi Bankın tədbirlər planı və kommersiya banklarının fəaliyyəti təhlil edilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Mərkəzi Bank koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizə çərçivəsində 2020-2021-ci illər ərzində ardıcıl və məqsədyönlü siyasət aparmışdır. Bu istiqamətdə aparılan işlərdə beynəlxalq təcrübə və standartların öyrənilməsi və tətbiqi xüsusilə nəzərə alınmışdır.

- Banklara müvafiq metodoloji dəstəyin verilməsi və pandemiyanın yaratdığı risklərin idarə edilməsi üzrə tələblərin müəyyən edilməsi sektora öz müsbət təsirlərini göstərmişdir. Bu məqsədlə müvafiq normativ və sənədlər hazırlanmış, pandemiya şərtlərində banklara əlavə requlyativ yükün düşməməsi üçün əvvəlki illərdə tətbiq edilən qaydalar ləğv edilmişdir.

- Maliyyə bazarlarına nəzarət üzrə qanunvericilik bazasının da qabaqcıl beynəlxalq təcrübə və standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir.

- Requlyator (Mərkəzi Bank) tərəfindən həyata keçirilən qabaqlayıcı tədbirlər ölkədəki qiymət sabilliyi, valyuta tarazlığı və ümumilikdə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasına müsbət təsir göstərmişdir. 2020-2021-ci illərdə Mərkəzi Bankın yürütdüyü pul-kredit siyasəti əsasən effektiv olmuşdur.

Üçüncü fəslin ikinci sualında (3.2) pandemiya şəraitində bank sektorunda müşahidə edilən mənfi və müsbət meyillər analiz edilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Azərbaycan hökumətinin Mərkəzi Bank və digər əlaqəli qurumlarla həyata keçirdiyi kordinasiyalı islahatlar bank sektorunda pandemiyanın mənfi təsirlərini

neytrallaşdırılması və azaldılmasında əsas rol oynamışdır. Müşahidə edilən başlıca müsbət meyillər ölkədəki qiymət stabilliyi, valyuta tarazlığı və ümumilikdə makroiqtisadi sabitliyin qorunması olmuşdur.

- Pandemiya şərtlərinin yumşalması ilə 2021-ci ildə əhali arasında və biznes mühitində iqtisadi fəallıq nisbətən bərpa olunmuş, iqtisadi sektorlarda, o cümlədən də bank sektorunda irəliləyişlər qeydə alınmışdır.
- 2021-ci ildə də manat dollar qarşısında möhkəmlənmiş və dollarlaşma nisbəti aşağı düşmüşdür. Qlobal iqtisadi fəallığın yüksəlməsi fonunda neft qiymətlərinin qalxması Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatlarının artmasına və manatın məzənnəsinin dayanıqlığının dəstəklənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.
- Bank sektoru pandemiya dövründə öz maliyyə dayanıqlığını 2015-2016-cı illər devalvasiya böhranına nisbətən daha yaxşı qorumağı bacarmışdır. 2020-2021-ci illərdə bank sektorunun kapital adekvatlığı qoyulan minimum tələbi təxminən 2 dəfə üstələmişdir. Koronavirus pandemiyası şəraitində 1,3 milyard manatdan çox kredit restrukturizasiya olunmuşdur. Restrukturizasiya edilən kreditlərdə əsas pay biznes kreditlərinə (87 faiz) düşmüşdür.
- Bankların kredit aktivliyində irəliləmə müşahidə edilmişdir. 2021-ci ildə bankların kredit portfeli təxminən 18 faiz artım (17.1 milyard manat) göstərmişdir. Pandemiya şərtlərində iqtisadi sektorlara kredit qoyuluşlarında dövlət banklarının payı artdığı halda, özəl bankların payı azalmağa doğru getmişdir.
- Pandemiya şərtlərində bankların ipoteka porfelində də artım müşahidə edilmişdir. Bu göstərici üzrə artım 13 faiz təşkil etmişdir. Biznes kreditlərinin həcmində dəyişiklik müşahidə olunmasa da, istehlak portfelində təxminən 6 faizlik azalma müşahidə edilmişdir. 2020-2021-ci illərdə depozitlərin dollarlaşmasında əvvəlki illərdə olduğu kimi azalma müşahidə edilmişdir.
- Pandemiya dövründə lisenziyası ləğv edilmiş banklarda yerləşdirilmiş əmanətlərin geri qaytarılması üçün müvafiq tədbirlər görülmüş və təkcə 2020-ci ildə 600 milyon manatdan çox əmanət qaytarılmışdır. Pandemiya ilə bağlı yaranmış vəziyyət bank sektorunun, əhalinin və biznesin rəqəmsallaşmasını yenidən ön plana çıxarmışdır. 2020-2021-ci illərdə nağdsız ödəniş şəbəkəsinin tətbiqinin genişləndirilməsi və

bankların innovasiyaya əsaslanan xidmət çeşidinin artırılması qeyri-rəsmi iqtisadi dövriyyənin və nağdsız ödənişlərin azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Dissertasiya işində əldə edilən nəticələri ümumiləşdirərək Azərbaycan bank sektorunun gələcək inkişaf perspektivləri istiqamətində aşağıdakı təklifləri irəli sürmək mümkündür:

1. Bank sektorunda manatın devalvasiya dövründən davam edən və getdikcə yüksələn resurs təmərküzləşməsinin qarşısını almaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən müvafiq tədbirlərin görülməsi və nisbətən kiçik bankların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün institusional və maliyyə dəstəyinin verilməsi zəruridir.

2. Orta vədədə Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarının əhatəsini genişləndirməsi, aktiv pul bazarını formalaşdırması, nağd-kölgə iqtisadiyyatını məhdudlaşdırması, valyuta bazarında təklif kanallarını şaxələndirməsi, effektiv makroiqtisadi koordinasiyanı gücləndirilməsi kimi istiqamətlərdə perspektivlər mövcuddur. Həmçinin banklarda idarəçilik mexanizminin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq təcrübədə təsdiqini tapmış standartlara uyğunlaşdırılması, korporativ idarəetmə və məsuliyyət potensialının artırılması, risk idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi sektorun gələcək inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

3. Azərbaycan bank sektorunun mövcud potensialı və təhlillərin nəticəsində qeyd etmək olar ki, növbəti illərdə sistem təkmilləşdirmələri sayəsində daha effektiv nəticələrə nail olmaq mümkündür. Həmçinin uzunmüddətli kreditləşmə imkanlarının daha da artırılması və dəstəklənməsi sektorun maliyyə dayanıqlığı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

4. Son illərdə müşahidə edilən dedollarizasiya prosesi və əhalinin milli valyutada olan əmanətlərinin həcmindəki artım Azərbaycanın bank sektorunun inkişaf perspektivləri baxımından müsbət amillər sırasındadır. Bu tendensiyanın qorunub saxlanması ölkədəki qiymət sabilliyi və manatın məzənnəsinin dayanıqlığı baxımından əhəmiyyətlidir.

5. Manatla verilmiş kreditlərin ümumi kredit portfelindəki payının növbəti illərdə də artması bank sektorunda risklərin minimallaşdırılmasında imkanlarını genişləndirəcəkdir.

6. Əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin bank kreditlərinə çıxış imkanlarının artırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi də sektorun inkişafı baxımından mühüm amildir. Bu məqsədlə, borcalan və borcverənlərin hüquqlarını müdafiə mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi, uzunvədəli maliyyələşmə resurslarının çoxaldılması, risk idarəçiliyi mexanizminin inkişaf etdirilməsi yaxın gələcəkdə bank sektorunun daha da sağlamlaşdırılması və şəffaflığının artırılması üçün mühüm amillərdir.

7. Azərbaycanın bank sistemində tətbiq edilən innovativ texnologiyaların inkişaf etdirilməsi gələcək çağırışlar və perspektivlər baxımından diqqətə alınmalıdır. Koronavirus pandemiyasının yaratdığı yeni reallıqlar bank sektorunun gələcəyi üçün rəqəmsal texnologiyaların, transformasiyaların, inovativ həllərin, sürətli və təmassız ödəniş xidmətlərinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərməkdədir.

8. Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq, müasir paradigmalara əsaslanan bank sisteminin qurulması Azərbaycanın bankçılığı üçün prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, 2020”, <https://aba.az/wp-content/uploads/2021/02/Bank-Sektoru-2020-IVR-3.xlsx>
2. “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı”, №249, 09.07.2020, Bakı, <http://www.e-qanun.az/framework/45384>
3. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci il tarixli 1956 nömrəli Sərəncamı”, Bakı, <https://president.az/az/articles/view/36228>
4. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının 10.2-ci bəndinin icrası ilə bağlı Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin Sərəncamı”, №04.04.2020, Bakı, <https://nk.gov.az/az/document/4367/>
5. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”, № 760, 03.02.2016, Bakı, <http://www.e-qanun.az/framework/31990>
6. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, №1616, 28.11.2019, Bakı, <http://www.e-qanun.az/framework/43695>
7. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”, №00, 12.11.1995, Bakı, <http://www.e-qanun.az/framework/897>
8. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, №802-IIQ, 10.12.2004, Bakı, <http://www.e-qanun.az/framework/5530>
9. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2020, 23 səh., <https://uploads.www.cbar.az/assets/11fab8102e18766ab4ed45056.pdf>
10. Azərtac, “Bank sektorunda fundamental inkişaf strategiyaları realizasiya edilib”, 08.07.2021, https://azertag.az/xeber/Bank_sektorunda_fundamental_inkisaf_strategiyalari_realizasiya_edilib_Serh-1824303
11. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin qərarı”, № 16,

23.04.2020, Bakı, 6 səh., <https://uploads.cbar.az/press-releases/4abaa71e03055090a17e75d89.pdf>

12. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin qərarı, № 16-1, 24.04.2020, Bakı, <http://www.e-qanun.az/framework/44967>
13. Abbasov Ə.M., Məmmədov, Z.F. (2003). Bank işi və e-bankçılıq. Qanun nəşriyyatı, Bakı. 400 səh.
14. APA, Azərbaycanda pandemiya şəraitində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi qaydası dəyişib, 13.10.2020, <https://apa.az/az/xeber/maliyye/Azrbaycanda-pandemiya-sraitind-kredit-tskilatlarinin-faliyytinin-muvqqti-tnzimlnmsi-qaydasi-dyisib-610096>
15. Bağırzadə, S. (2019). Azərbaycanda bank sektorunun inkişafının iqtisadi artıma təsiri. Dissertasiya işi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı. 71 səh., https://unec.edu.az/application/uploads/2019/10/Ba-rzad-S-id-yyar_231019.pdf
16. Bakı Araşdırmalar İnstitutunun (BAİ) İqtisadi Qrupu (2019). Azərbaycan Bank Sektoru 9 ayda, Bakı. <https://bakuresearchinstitute.org/az/azerbaijani-2018-ci-ild%C9%C99-az%C9%99rbaycanin-bank-sektoru/>
16. Balçı, M., Hammurapi qanunları (türkçə). 11 səh., <http://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/belgeler/303.pdf>
18. “BBN, Pandemiya dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında hansı işlər görülmüşdür?”, 02.03.2021, <https://bbn.az/pandemiya-dovrund%C9%99-az%C9%99rbaycan-iqtisadiyyatinda-hansi-isl%C9%99r-gorulmusdur/>
19. Conrad, J. (2012). “Azərbaycan: Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi. Asiya İnkişaf Bankı. ADB Mərkəzi və Qərbi Asiya İş Sənədlərinin Seriyaları”. No.3, 37 səh., <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-sd-05-az.pdf>
20. Eyüpgiller, S. (1985). “Bankalarda Nəzarət (türkçə)”. Ankara. Kısmet mətbəəsi. 210 səh.
21. Əliquliyeva, Ş. (2015). “Manat niyə ucuzlaşdı?” BBC. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/02/150225_manat_devaluation_explanation

22. Əliyev, S. (2017). “Manatın devalvasiyasının biznesə mənfi təsirinin azaldılmasında dövlət siyasəti. Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatına Yardım Fondu”. Bakı. 59 səh.,
http://edf.az/uploads/documents/manat%C4%B1n_devalvasiyasinin_biznese_m_enfi_tesirinin_azaldilmasinda_dovlet_siyaseti.pdf
23. Əliyev, S. (2021). “Bank sektorumuz müharibə və pandemiya dövründə”. Baku Araşdırmalar İnstitutu. Bakı. <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>
24. FED, “Banklar Assosiasiyası indiyədək görülən işləri açıqladı”, 30.03.2021, <https://fed.az/az/bank/banklar-assosiasiyasi-indiyedek-gorulen-isleri-aciqladi-icraci-direktorla-musahibe-103202>
25. Məmmədov, Z.F (2009). “Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu”, Qanun nəşriyyatı. Bakı. 1091 səh.
26. Mərkəzi Bank, Pul ehtiyatları, 2015, https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd?year=2015
27. Mərkəzi Bankı, 2009, https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd?year=2009
28. Mərkəzi Bankı, “Dörd banka müvəqqəti inzibatçının təyin edilməsi haqqında, 2020”, <https://www.cbar.az/press-release-2582/statement-by-central-bank-on-appointment-of-temporary-administrators-to-4-banks>
29. Mərkəzi Bankın bəyanatı, dekabr 2020-ci il, 15 səh., <https://uploads.cbar.az/assets/9b4b96ac788913178d228342d.pdf>
30. Mərkəzi Bankın İllik Hesabatı, 2020, 25 səh., <https://uploads.cbar.az/assets/e59b6b4fa5056315f9ab20ea4.pdf>
31. Mərkəzi Bankın Statistika Bülleteni, No: 12 (213), 72 səh., 12.2017, <https://uploads.cbar.az/assets/6ab34ab7502311f5d9c3bd371.pdf>
32. Mərkəzi Bankın Statistika Bülleteni, No: 12 (261), 77 səh., 12.2020, <https://uploads.cbar.az/assets/6ab34ab7502311f5d9c3bd371.pdf>
33. Mərkəzi Bankının bəyanatı, 12.2021, 15 səh., <https://uploads.cbar.az/assets/ff08dc2a6d47f5636f74ad50b.pdf>

34. Report, “Gələn il Azərbaycanda real qeyri-neft sektorunun 4,9 faiz artacağı gözlənilir”, 2021, <https://report.az/maliyye-xeberleri/gelen-il-azerbaycanda-real-qeyri-neft-sektoru-4-9-artacagi-gozlenilir/>
35. Zeynalov, V.Z. (2010). “Dövlət maliyyəsi normativ-hüquqi aktlar toplusu”, Qanun nəşriyyatı, Bakı. 256 səh.

İngilis dilində

1. Basle Committee on Banking Supervision (1998). 28 səh., <http://www.bis.org/publ/bcbs35.pdf>
2. Beattie, A. (2021). “The Evolution of Banking Over Time”. <https://www.investopedia.com/articles/07/banking.asp>
3. Demetriades, P. O., Hussein, K. A. (1996). “Does financial development cause economic growth? Time-series evidence from 16 countries. Journal of Development Economics”. 51(2). s.387-411. [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(96\)00421-X](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(96)00421-X)
4. Elliott, D. (2016). “Blockchain is a zero-sum game for investment banks”. <http://www.reuters.com/article/idUS191361512320160229>
5. Holzel, K. (2017). “Why bank-fintech partnerships are here to stay”. <http://www.bankdirector.com/issues/strategy/why-bank-fintech-partnerships-are-here-stay/>
6. King, R. G., Levine, R. (1993). “Finance and growth: Schumpeter might be right. The quarterly journal of economics”, 108(3). s.717-737. <https://doi.org/10.2307/2118406>
7. Meola, A. (2021). “The digital trends disrupting the banking industry in 2021”. <http://www.businessinsider.com/banking-industry-trends%3famp>
8. Mishkin, F. (1986). “The Economics of Money. Banking and Financial Markets”. New York. Little and Brown. Toronto. 784 səh.
9. Patrick, H. T. (1966). “Financial development and economic growth in underdeveloped countries. Economic Development and Cultural Change”, 14(2). s.174-189. <https://doi.org/10.1086/450153>

10. Pieroni, L. (2009). "Military expenditure and economic growth. Defence and Peace Economics". 20(4). s. 327-339. <https://doi.org/10.1080/10242690701589876>
11. Schumpeter, A. J. (1961). "The Theory of Economic Development". Cambridge. MA: Harvard University Press. 254 səh.
12. Shokr, M. A, Al-Gasaymeh, A. (2018). "Bank lending channel and banking sector efficiency: panel data of Egypt. International Journal of Emerging Markets". 13(5). s.1291-1310. <https://doi.org/10.1108/IJoEM-08-2017-0289>
13. [World History Encyclopedia. \(2016\). "Banking in the Roman World". <https://www.worldhistory.org/article/974/banking-in-the-roman-world/>](https://www.worldhistory.org/article/974/banking-in-the-roman-world/)

İnternet resursları

1. <https://cbar.az> – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı
2. <https://aba.az> – Azərbaycan Banklar Asosiasiyasının saytı
3. <https://aba.az> – Azərbaycan Banklar Asosiasiyasının saytı
4. <https://bakuresearchinstitute.org/az/> – Baku Research İnstitute-nun saytı
5. <http://www.e-qanun.az> – Normativ hüquqi və normativ xarakterli aktlarının rəsmi mətnini özündə əks etdirən elektron məlumat bazası
6. <https://apa.az> - Azəri-Press Agentliyi
7. <https://az.trend.az> – Trend İnformasiya Agentliyi
8. <https://azertag.az> – Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Devalvasiya dövründə Azərbaycan banklarının say dinamikası.....	33
Cədvəl 2: 2018-2019-cu illərdə ölkənin on ən böyük bankının aktivlərinin dəyişməsi.....	38
Cədvəl 3: İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu.....	56

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları (dövrün sonuna).....	59
Şəkil 2: Vaxtı keçmiş kreditlərin bank kreditlərinin həcmindəki payının qrafik təsviri.....	60